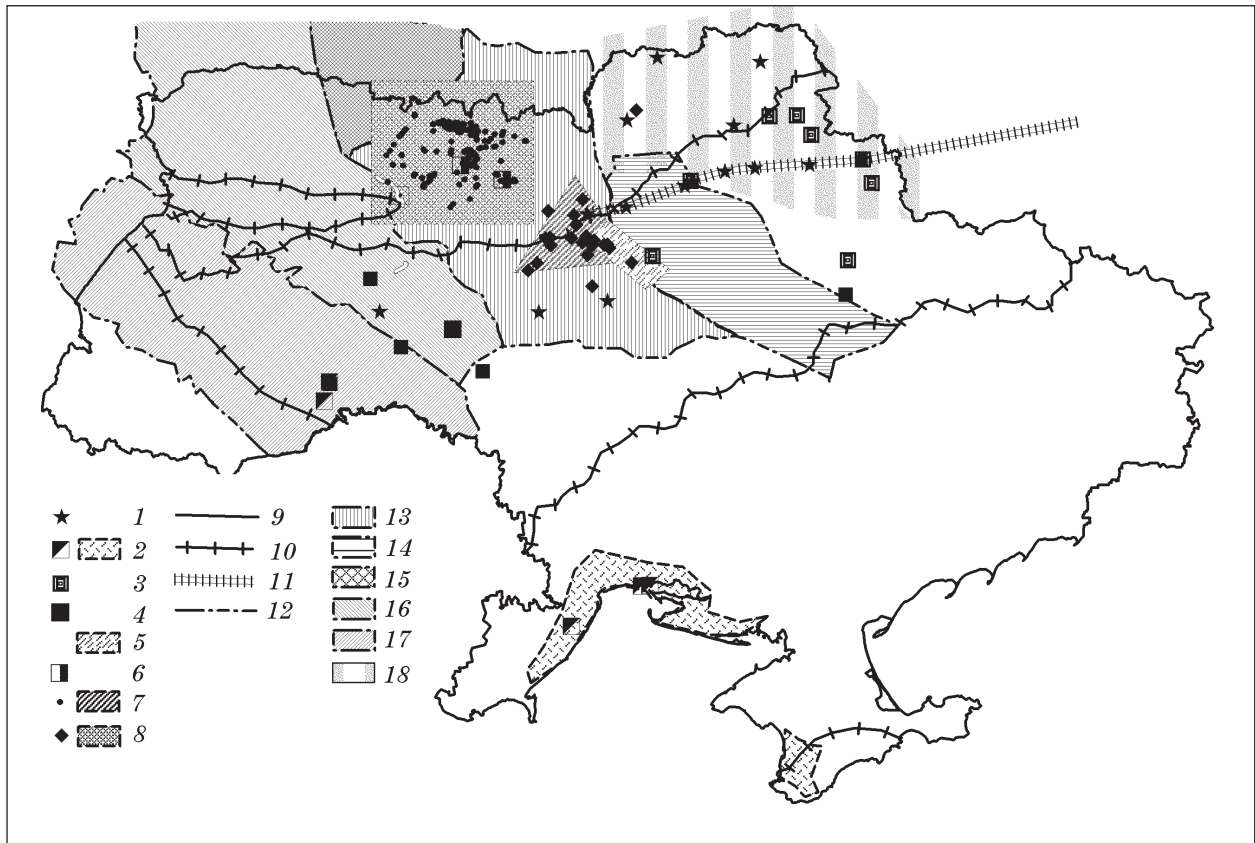

НАРИС ЕКСПЕДИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЕКТОРА ТА ВІДДІЛУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ І СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ

Колективом сектора, а згодом — відділу давньоруської та середньовічної археології і колегами, чий дослідження координувалась сектором та відділом, проведено значну роботу з вивчення пам'яток доби Київської Русі, монгольсько-литовського періоду та козацьких часів (див. карту); у результаті простежено низку суттєвих рис матеріальної та духовної культури давнього населення. А ювілеї колективу та його керівника слугують слушною нагодою для підведення деяких підсумків даних досліджень якщо не на рівні характеристики конкретних польових і наступних за ними камеральних, лабораторних, кабінетних робіт, то хоча б на рівні нарисів, який дав би загальну картину експедиційних наукових пошуків співробітників та колег, які працювали у даному руслі. Тим більше, що обсяги означених пошуків дійсно вражають: скупі рядки віддільських річних звітів про роботу в полі певною мірою нівелюють десятки тисяч кубометрів вивченого культурного шару, сотні кілометрів розвідок, нові пункти на картах, нові методики та підходи у польовій і післяпольовій практиці, сотні наукових публікацій. Не менше вражає те, що період, про який ідеться в даній публікації, припав на кризу радянської економіки і системи взагалі, на перші кроки становлення української держави; експедиційні дослідження в цей час практично не фінансувались. Тим не менше, було зроблено впевнені кроки у накопиченні фактажу, формуванні наукових гіпотез, осмисленні отриманих результатів. Вивчалися специфіка моделі життя давніх слов'ян напередодні утворення Русі, яка дала підґрунтя для такого яскравого соціально-економічного феномену, як Київська Русь. Студіювалась загальна система укріплень давньоруської держави, окремі фортифіковані центри, їх округа. Значна увага зверталась на вивчення міст. Окремо варто зга-

дати масштабні розкопки поховальних пам'яток Південної Русі. Спеціальну програму було розроблено для вивчення сільських поселень — вихідного пункту середньовіччя. Специфічні розвідки з яскравими результатами проведені на відомих торгових шляхах. Практикувалось суцільне обстеження території в окремих регіонах. Співробітниками відділу започатковано дослідження пам'яток козацької доби — напрямку, перспективність якого важко переоцінити. Останнім часом розгорнуто цілеспрямоване вивчення османських пам'яток на півдні країни, що дозволило розгорнути цінне міжнародне співробітництво. Окремо варто згадати міжгалузеві проекти останніх десятиліть, які втілюються експедиціями відділу. Частина цих робіт характеризується в окремих авторських роботах у даному виданні, загальні факти надаються в цій публікації.

Вказане, на перший погляд, можна було б зробити через призму вивчення певних категорій пам'яток і відповідної проблематики, але дане завдання складне, передусім з огляду на зміну дослідників одного й того ж пункту. Тому здається доцільним розглянути це питання через історію розвитку діяльності віддільських експедицій, за якими стоять пошуки, часто — самовіддана праця, іноді — навіть і долі їх керівників та співробітників. Варто відзначити, що практично кожна із експедицій сектора та відділу має свою специфіку і, певною мірою, навіть своє «обличчя». І залежить це від різних чинників. Передусім, на вибір особливостей досліджуваних пам'яток впливали актуальні питання, що стояли на той час перед археологічною наукою, проблематика планових тем відділу. Не останню роль відігравали наукові уподобання керівника, тематика його персональних пошуків. На вибір об'єктів вивчення для відповіді на нові питання часто впливало

Карта експедиційної діяльності співробітників відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України (підготовлено А.В. Борисовим): 1 — пам'ятки, досліджені О.П. Моцею; 2 — досліджені пам'ятки та зона робіт експедиції С.О. Біляєвої; 3 — пам'ятки, досліджені експедицією О.В. Сухобокова; 4 — пам'ятки, досліджені експедицією Л.І. Виногородської; 5 — територія досліджень експедиції В.А. Петрашенка; 6 — досліджені пам'ятки та зона робіт Житомирської експедиції (Б.А. Звіздецький, А.В. Петраускас); 7 — досліджені пам'ятки та зона робіт Овруцької експедиції (А.П. Томашевський, С.В. Павленко); 8 — досліджені пам'ятки та зона робіт Північної експедиції (І.А. Готун); 9 — сучасні кордони України; 10 — межі фізико-географічних зон України (лісова, лісостепова, степова); 11 — шлях Булгар — Київ; 12 — межі південноруських князівств; 13 — територія Київського князівства; 14 — територія Переяславського князівства; 15 — територія Турово-Пінського князівства; 16 — територія Волинського князівства; 17 — територія Галицького князівства; 18 — територія Чернігівського князівства

детальне знання регіону, що спричинювало пошук сусідніх по відношенню до досліджуваних раніше пам'яток. Не останню роль відіграла тривала співпраця з місцевими науковцями та краєзнавцями, результатом чого є багаторічне функціонування досить сталих колективів. Як наслідок було сформовано експедиції та загони, назви яких не залежать від сезонного польового навантаження, а стали певною мірою брендовими в історії досліджень середньовічних пам'яток.

Зокрема, колективи, очолювані О.П. Моцею, незважаючи на їх роботу в багатьох напрямках, асоціюються, передусім, з розкопками поховальних старожитностей, вивченням південноруського села, дослідженням укріплених центрів середньовічної доби та нового часу в Середньому Подніпров'ї, вивченням частин Великого Шовкового шляху. Експедиція М.П. Кучери при енциклопедичності знань і польового досвіду її керівника — з обстеженням слов'яно-руських укріплень на теренах Південної Русі. Лівобережна слов'яно-руська експедиція під керівництвом

О.В. Сухобокова znana переважно за дослідженнями міських центрів Північного Лівобережжя та розкопками, котрі дозволили вирішити низку питань етногенезу та історичного розвитку слов'ян переддержавного періоду. Подібний напрямок був присутнім і у польових пошуках В.О. Петрашенка, загonom якої вивчались пам'ятки слов'ян напередодні утворення Київської Русі та пам'ятки давньоруського часу, в основному — відкритого типу. Розкопки С.О. Біляєвої поповнили науку даними щодо специфіки матеріальної культури населення монгольсько-литовської доби і турецьких центрів Причорномор'я, Н.В. Блажевич — стосовно городищ Дніпровської лінії, Л.І. Виногородської — переважно відносно пам'яток доби пізнього середньовіччя та нового часу на Поділлі, польові і кабінетні роботи А.О. Козловського найбільше стосувались специфіки населення Надпоріжжя та Нижнього Подунав'я, Л.І. Іванченко — Поросся. Передусім з роменсько-давньоруськими укріпленими центрами Чернігівщини пов'язуються розкопки А.Л. Казакова, з Переяс-

лавом та Переяславщиною — О.В. Колибенка, з літописними «градами» древлян — очолюваної Б.А. Звіздецьким Житомирської експедиції, яка, певною мірою, є продовженням робіт М.П. Кучери. У той же час, коли керівництво цією експедицією прийняв А.В. Петраускас, при збереженні об'єктів дослідження дещо змістився аспект щодо проблематики. До плану робіт було включено натурне моделювання слов'яно-руських ремесел і промислів — тему, практично не розроблену у вітчизняній науці. І подібний підхід символізує новий рівень експедиційної діяльності: розробку проблематики, незалежної від конкретного польового навантаження. Багаторічна відсутність фінансування фундаментальних програм загрожувала певною деградацією і поступовим переходом від археологічної науки до «ремесла» археології, що, здавалось би, диктувалось виконанням господарських робіт. Але і в цій ситуації співробітники прагнули зберегти специфіку і самобутність своїх наукових пошуків і спочатку робили це через профільний розподіл новобудовних досліджень. Це їм вдалось і наступним етапом стало охарактеризоване явище. Його прояви досить різноманітні. Це і розробка та апробація нових методик на малодосяжному для решти рівні технічного оснащення в експедиції С.О. Біляєвої, і втілення програми поєднання археологічних та палеоприморних досліджень в експедиції А.П. Томашевського (перші кроки у напрямку чого робились значно раніше під час розвідок і в ході робіт на Автуницькому поселенні в складі Дніпровської давньоруської експедиції), і виражений пам'яткоохоронний аспект в експедиції І.А. Готуна, де методичні і правові питання розробляються не лише на рівні боротьби з руйнуванням конкретних пунктів, а й на рівні напрацювань у галузі музейництва, заповідної справи, популяризації історико-культурної спадщини серед широкого загалу. Окрема тенденція, помітна останнім часом у роботах співробітників відділу, — вивчення середньовічних пам'яток у складі багатошарових комплексів, яке потребує додаткових знань, затрат часу і ресурсів, залучення до співпраці колег відповідного профілю. Такі дослідження, які є одними з найскладніших в польовій науковій практиці (Гаврилюк 2004, с. 6) успішно реалізуються співробітниками відділу. Показові в даному відношенні роботи І.А. Готуна, А.В. Петраускаса, А.П. Томашевського, М.В. Квітницького та інших. Відтак, картина роботи експедицій відділу постає досить строкою, різнобічною, а її деталі часто неспіврозмірні з огляду на специфіку досліджень. Але вона дає уяву про напрацювання співробітників підрозділу Інституту за термін його існування — досить короткий і водночас досить тривалий.

Широким постає коло наукових інтересів розвідзагонів та експедицій, очолюваних М.П. Кучерою. Роботи по дослідженню укріплених пунктів, розпочаті ще у 60—70-ті роки на Пліснеському, Луцькому, Васильківському, Ходорівському, Ушицькому, Процівському,

Бушевському городищах, пам'ятках біля села Городище, хуторів Миклашевського і Кизивер, на городищах і замчищах Поділля, укріплених пунктах чорноклобуцького племінного союзу у складі сектора та відділу були продовжені, причому, переважно на рівні осмислення результатів, отриманих під час польових робіт. І йдеться не лише про публікацію матеріалів окремих розкопок та розвідок, розробку проблем фортифікації, специфіки та хронології кераміки, одержаної в ході досліджень, в галузі чого вчений був знаним авторитетом, а й про фундаментальну наукову працю з вивчення вказаної категорії пам'яток (Кучера 1999).

Основним же об'єктом досліджень М.П. Кучери за період роботи у відділі стали Змійові вали як на правому, так і на лівому березі Середнього Дніпра. В експедиції з їх вивчення працювали Л.І. Іванченко, Б.А. Звіздецький, Я.В. Баран, А.П. Томашевський, І.С. Вітрик, інші співробітники. Попри досить широку історіографію проблеми, починаючи з першої половини позаминулого століття, дана категорія пам'яток, з огляду на специфіку, знаходилась у зоні уваги передусім краєзнавців. І лише у результаті багаторічних польових пошуків цільовій експедиції по вивченню Змійових валів вдалось отримати зовсім нові фактичні дані, узагальнити їх, створити вичерпну карту цього типу укріплень, простежити їх конструктивні особливості, планіграфію та хронологію, провести розрахунки працевитрат на їх зведення. Крім численних публікацій у науковій і науково-популярній періодиці, збірках статей, виступів на конференціях, результати робіт були введені до наукового обігу у вигляді окремого монографічного видання (Кучера 1987); означеної проблематики стосувалось і дисертаційне дослідження вченого на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Згодом предметом уваги дослідника стали Траянові вали в Середньому Подністров'ї. В ході польових робіт картографовано дані пам'ятки, здійснено їх культурно-хронологічну інтерпретацію, вивчено конструктивні особливості (Кучера, Пеняк 1991, с. 37, 38; Кучера 1992, с. 43—55). М.П. Кучерою також проаналізовано специфіку довгих валів у Північно-Західному та Західному Причорномор'ї, на схід, південь і захід від Карпат (Кучера 1997, с. 221—228).

З іменем М.П. Кучери пов'язане й вивчення пам'яток козацької доби в часи незалежної України. Подібні роботи проводились і раніше, але носили епізодичний характер. А розкопки 1989—1991 рр. в Чигирині на місці фортеці XVI—XVII ст. і в Суботіві на місці споруд садиби Хмельницьких поклали початок систематичному дослідженню археологічних старожитностей вказаного періоду (Горішний, Кучера 1994, с. 234—237; див. також раніше не опубліковану статтю М.П. Кучери цьому ж збірнику).

Роботи О.В. Сухобокова були зосереджені переважно у Північному Лівобережжі. Протягом майже 40-річної історії очолюваного ним колек-

тиву, оформлення якого бере початок зі створення у 1968 р. у складі керованої В.Й. Довженком Ранньослов'янської експедиції Лівобережного заgonу, реорганізованого в слов'яно-руську експедицію з такою ж назвою у 1974 р., стаціонарно вивчено понад 20 пам'яток різних культур від римського часу до періоду пізнього середньовіччя, ще понад 50 обстежувалися розвідками. Серед розкопаних в різні сезони пам'яток слід відзначити: 1968 і 1975 рр. — ранньослов'янські поселення IV—VIII ст. Курган-Азак і Чернеччина; 1972 р. — поселення волинцевської культури Ходосівка; 1980—1981 рр. — епонімне поселення Волинцеве; 1985—1989, 1993 рр. — Битицьке городище (Сухобоков, Юренко, Приймак 1985/18; Сухобоков 1986/31; 1992; Сухобоков, Юренко, Белинская и др. 1987/13; Сухобоков, Юренко, Белинская, Милованова 1988/32; Сухобоков, Юренко, Белинская 1989/38; Сухобоков, Юренко 1989, с. 221, 222; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 36—41; 2002, с. 79—88); 1971, 1974—1975, 1983 рр. — відповідно, роменські городища Волокитин і Червоний Ранок, Опішне, Лухтівка; 1999 р. — епонімне городище Монастирище в Ромнах (Сухобоков, Комар, Белінська 1999, с. 152, 153); 1976—1978 рр. — роменсько-давньоруські городище і могильник біля с. Кам'яне; 1983 р. — роменсько-давньоруські городище, селище і могильник біля с. Зелений Гай; 1973—1974, 1986—1988 рр. — городище Ніцаха — літописний Нічен (Сухобоков, Юренко, Белинская, Милованова 1988/32; Сухобоков 1990, с. 80; 1992; Сухобоков, Горбаненко 2004, с. 383—388); 1979—1982, 2006 рр. — літописний Путивль; 1994 р. — літописні Лубен і Ромен (Сухобоков 2004, с. 71—85); 1995 р. — давньоруське селище Циблі. Тричі такі роботи проводилися в рамках встановлення дати заснування сучасних міст України — Путивль, Лубни та Ромни. У різні роки в експедиції працювали О.Б. Авагян, Л.І. Белінська, Г.М. Бузян, Б.У. Вайнер, О.В. Григор'єв, В.Д. Дяченко, О.І. Журко, В.Б. Звагельський, А.Л. Казаков, О.В. Колибенко, О.В. Комар, Ю.В. Кухарчук, Н.А. Милованова, О.П. Моця, Р.С. Орлов, В.А. Парня, О.В. Пархоменко (Іченська), С.П. Пеняк, П.М. Покас, В.В. Приймак, О.Є. Пуздровский, О.Б. Супруненко, С.П. Юренко та інші. Результати робіт експедиції знайшли відображення в численних звітах та наукових працях керівника та його співавторів, хоч деякі матеріали ще чекають повної публікації. Вчений також брав участь у дослідженні османських пам'яток Причорномор'я, працюючи у складі експедиції, очолюваної С.О. Біляєвою.

Різномісною і багатоструктурною постає польова діяльність експедицій та загонів, очолюваних О.П. Моцею. Їх вирізняє не лише дослідження тих чи інших категорій пам'яток, а й вирішення шляхом розкопок та розвідок актуальних на той час проблем археологічної науки. На період роботи О.П. Моці на чолі сектора та відділу приходиться завершен-

ня опрацювання матеріалів, осмислення та публікація результатів робіт, проведених перед цим у Новгороді-Сіверському, Жовнині, Липовому, Оргощі, Зеленому Гаї, Клонові, Шестовиці, Вирі, Яблунівці та ін.; підготовка фундаментальних праць з історії Середнього Подніпров'я та загалом Південної Русі за даними поховальних пам'яток (Моця 1987; 1990; 1993), масштабні роботи з давньоруської сільської проблематики, вивчення торгових шляхів середньовічної доби, розвідкові роботи в певних регіонах та ін.

Очолюваною О.П. Моцею Дніпровською давньоруською експедицією у 1986 р. проведено розкопки біля с. Журавне (Моця, Петрашенко 1988, с. 313, 314; Моця 1990, с. 24, 25), а у 1988—1997 р. експедицією та її Поліським загonom здійснено масштабні роботи з вивчення південноруського села. Увагу до цієї категорії пам'яток зумовила необхідність дослідження неукріплених поселень — вихідного пункту середньовічної історії, де проживала основна маса населення, зайнятого у сфері сільськогосподарського виробництва; поселень, розкопки яких дають матеріал щодо структури територіальної общини на Русі, сформульована провідними фахівцями-археологами країни (Толочко 1990, с. 4; Моця 1995, с. 136). Науковим колективом, до складу якого ввійшли Р.С. Орлов, П.М. Покас, А.О. Козловський, О.В. Пархоменко, Л.В. Виногородська, А.П. Томашевський, І.А. Готун, А.В. Петраускас, Л.В. Шевцова, В.К. Козюба, працівники Національного музею історії України В.В. Павлова, О.В. Бондарець, чернігівські колеги В.П. Коваленко, О.М. Веремейчик, Ю.М. Ситий, О.В. Потапов, Г.В. Мудрицький, Т.Г. Новик, І.В. Кондратьєв, П.О. Солобай, О.В. Васюта, брянський дослідник В.М. Гур'янов та інші науковці і краєзнавці досягнуто значних успіхів у практичних роботах та теоретичному опрацюванні отриманих результатів. Як базове для досліджень було обране поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині, яке входило до літописної Сновської тисячі. У результаті проведених робіт воно стало найширше розкопаним середньовічним селищем на теренах Східної Європи. Площа, відкрита на ньому з урахуванням наступних робіт І.А. Готуна (Готун, Семенюк 2001, с. 98—100), перевершила 27.000 м². Загальна кількість вивчених на пам'ятці об'єктів досягла 819 (447 будівель, 235 ям, 137 канавок від огорож). Було повністю вивчено курганний некрополь поселення з трьох груп насипів. Селище, відібране як ординарне і середньостатистичне, яке з огляду на ландшафтно-кліматичні особливості та політичну історію регіону мало б демонструвати сповільнення процесів феодалізації та певне відставання в суспільно-економічному розвитку, постало перед дослідниками як складний соціально-економічний феномен з високорозвинутою багатогалузевою економікою, значною кількістю речей, ототожнених з предме-

тами феодального побуту, знахідками, які свідчать про значний майновий статус власників і високий рівень розвитку не лише матеріальної, а й духовної культури жителів. Не дивлячись на вихід у світ низки праць за результатами указаних досліджень, проведення на базі експедиції міжнародного семінару з середньовічної сільської тематики (Проблеми... 1992), матеріали означених робіт оприлюднені лише частково і ще чекають своєї повної публікації. Але навіть опрацьованого, особливо у порівнянні з синхронними селищами інших регіонів, достатньо для висновків про високий рівень давньоруських селищних структур та паритетні відносини між містом і селом (Південноруське... 1997; Село... 2003). Експедицією проведено стаціонарні роботи і на сусідніх пунктах (Васюта 2000, с. 45—50; 2006, с. 20—25).

У 90-ті роки під керівництвом О.П. Моці впродовж кількох сезонів Дніпровською давньоруською експедицією та експедицією Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва також досліджувалось багатопланове поселення біля с. Софіївська Борщагівка. Відкрито понад 1.500 м² на правому березі р. Нивка (Борщівка) та більше 6.600 м² на лівому. Крім матеріалів доби палеометалів виявлено знахідки і об'єкти давньоруського, післямонгольського та козацького часів. Наявність на різних берегах річки речей як доби розквіту Київської Русі, так і XIII—XIV ст. дозволила ще раз вказати на неспроможність теорії Погодіна—Соболевського про гадане запустіння Подніпров'я після навали Батия і простежити розвиток структурної ланки, визначеної формулою «місто — центр сільськогосподарської округи». Зібрано колекцію, що висвітлює життя і заняття мешканців, серед знахідок — елементи феодального побуту. Згодом роботи було продовжено очолюваною І.А. Готуном Північною експедицією (Моця, Козюба, Шевцова 1993, с. 99—101; Готун, Моця 1993, с. 77—80; Покас, Осадчий 1995/21; Готун, Петраускас, Шевцова 1997, с. 36—38; Моця, Готун, Петраускас та ін., 1998, с. 36, 37; Осадчий, Філюк 1999, с. 95—98; Готун 2008, с. 30—34).

Дослідження інших давньоруських селищ дозволили виявити важливі, часто — неординарні знахідки, вивчити низку споруд житлового, ремісничого і побутово-господарського призначення. В їх числі — залишки жител з цікавими конструктивними особливостями з селища В. Снітинка-4 на Фастівщині (Готун, Петраускас 1993, с. 51, 52, 156; 1994, с. 19—21; Готун 1997, с. 85, 86; Готун, Лисенко, Семенюк 2000, с. 28, 29; Археологічна... 2002, с. 29—33). Житло та виносне вогнище простежені експедицією Київського педуніверситету на багатоплановій пам'ятці біля с. Малополовецьке Фастівського р-ну (Археологічна... 2002, с. 95, 98, 99). Там же Фастівською експедицією була вивчена під монгольсько-литовської доби з пе-

редпечною ямою (Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Литвинова, Панковский 2007, с. 273, 274). На поселенні І.А. Готуном та А.В. Петраускасом досліджене гончарне горно доби Київської Русі (Готун, Петраускас 1994, с. 19—21; 1996, с. 73—82; Кравченко, Шишкін, Готун та ін. 1997, с. 72; Готун 2001, с. 155—161; Археологічна... 2002, с. 97, 98), тотожне одному з об'єктів селища давньоруських гончарів біля с. Автуничі. Згодом в Північній експедиції було апробовано його діючу модель (Готун, Коваль, Петраускас 2005, с. 334—341). В цьому ж регіоні, на селищі Дорогинка-III роботами О.В. Серова виявлено сліди 5 окремих домогосподарств, які склалися із 1—2 жител, виробничих і господарських споруд, виносних вогнищ. Частково досліджено дві давньоруські садиби. Простежується логіка у поєднанні жител і відокремленні інших будівель. Відзначено неоднорідність комплексів (Серов 1987, с. 410, 411; Південноруське... 1997, с. 102—111). Ділянки пам'ятки, ототожненої із давньоруським чорнометалургійним осередком розкопувались біля с. Колонщина Макарівського р-ну. Крім жител і виробничих споруд виявлено побутово-господарські приміщення. Знахідки також вказують на виробничу спеціалізацію пункту. Крім залізодобувної галузі, а можливо — в її руслі, на селищі простежено розвиток лісохімічних промислів (Серов, Філюк 1990, с. 74; Монтан, Філюк 1993, с. 40; Філюк 1995, с. 774; Південноруське... 1997, с. 113). Інше селище металургів описане у присвяченій Ходосівському археологічному комплексу статті І.А. Готуна та О.М. Казимира у даному виданні. Співробітниками органів охорони пам'яток велись ретельні роботи на селищі в с. Віта Поштова неподалік Києва. Вивчено об'єднані у двори житла, як однокамерні, так і двокамерне, серед них — з дерев'яними підлогою, опічком. Простежено розвиток сільського господарства, виробництва плінфи та полив'яних плиток, смолокуріння (Південноруське... 1997, с. 106, 107, 111—113).

Роботи з сільської проблематики продовжувались і пізніше. Зокрема, у 2008 р. Фастівською експедицією під керівництвом С.Д. Лисенка за участі співробітника відділу М.В. Квітницького новобудовними розкопками вивчене багатопланове поселення Коціївка-8. Відкрита площа перевершує 3 га. Виявлені матеріали трипільської культури, періоду бронзи, доби Київської Русі. Найширше і найяскравіше репрезентовано останню: досліджено понад 30 жител, які в мисовій частині розташовувались у два ряди і утворювали вулицю, 8 гончарних горен, десятки ям. Застосування металодетектора дозволило виявити близько 500 виробів з кольорових металів і до 1000 залізних. Серед них — прикраси, побутові речі, сільськогосподарські знаряддя, предмети озброєння і спорядження вершника і бойового коня, уламки плінфи. На багатьох денцях наявні тавра, у тому числі — у

вигляді двозубів і тризубів. Селище, яке існувало близько 250 років, пов'язується дослідниками з великокнязівською діяльністю по створенню Пороської оборонної лінії і освоєнням регіону з 2—3 чверті XI ст.

Як уже відзначалось, ще один напрямок досліджень очолюваних О.П. Моцею експедицій — вивчення середньовічних торгових шляхів. У 1989—1991 рр. під керівництвом ювіляра та казанського професора А.Х. Халікова досліджувався шлях із Булгара в Київ, чому присвячено низку наукових праць широкого колективу авторів (Моця, Халіков 1989, с. 143—149; *Археологическое...* 1990; *Научная...* 1991 та ін.) і окрему монографічну роботу (Моця, Халіков 1997). Згодом, у 1998 р., у межах української його частини разом з Б.А. Звіздецьким вивчалось продовження даної магістралі у напрямку Регенсбурга (Звіздецький, Моця 1998, с. 77; Моця 2001; 2004).

Під керівництвом О.П. Моці було продовжене планомерне вивчення пам'яток козацької доби. Зокрема, у 1995—1997, 2003—2006 рр. проведено дослідження Батурина. На певному етапі експедиція стала міжнародною українсько-канадською. Розкопувались садиби І. Мазеши та В. Кочубея, територія палацу К. Розумовського, «Литовський Замок», «Фортеця», цвинтарі Замкової церкви, собору Живоначальної Трійці, велись дослідження передмість. На пам'ятці в різні роки працювали А.В. Петраускас, М.В. Квітницький, В.Ю. Непомящих, група колег із Чернігівського педуніверситету (Моця, Коваленко, Ситий, 1996; 1997а; 1997б; 1999; 2008; Моця, Коваленко, Мезенцев, Ситий 2004; 2005а, с. 234—237; Коваленко, Мезенцев, Моця, Ситий 2006, с. 194—197; 2007, с. 206—209).

Ще одна очолювана О.П. Моцею міжнародна експедиція, українсько-російсько-норвезька, з 1998 р. проводила стаціонарні дослідження комплексу пам'яток біля с. Шестовиця поблизу Чернігова. Вивчалось городище в урочищі Коровель, ділянки прилеглого до нього селища та подолу, поховальні пам'ятки в урочищі Узвіз, друге городище в центрі села. Простежено особливості оборонних споруд, виявлено об'єкти масової забудови, ремісничого та промислового призначення, досліджено нову камерну гробницю заможного скандинава, зібрано колекцію керамічних уламків та речового матеріалу. У роботі експедиції в різні роки брали участь І.А. Готун, М.В. Квітницький, В.Ю. Непомящих, колеги з Москви, Чернігова, Ніжина, Брянська та ін. (Моця, Коваленко, Ситий 2003; 2005б, с. 233, 234; Коваленко, Моця, Ситий 2006, с. 197, 198; 2008, с. 163, 164; Веремейчик, Коваленко, Моця, Ситий 2007, с. 105—108; Моця, Коваленко, Осадчий, Ситий 2007, с. 295—297).

Разом з А.Л. Казаковим О.П. Моцею з 2002 р. досліджувався також давній Чернігів — у межах дитинця, передгороддя, подолу, окольного

міста. Простежено особливості планіграфії та хронології різних ділянок, риси матеріальної і деякі елементи духовної культури населення міста. Вивчено об'єкти житлової і побутово-господарської забудови, поховальні комплекси, здійснено роботи в охоронних зонах міста (Моця, Черненко, Казаков, Сорокін 2004, с. 233; 2006а, с. 32, 33; 2006б, с. 293—295; 2007, с. 299, 300).

У 1994 р. під керівництвом О.П. Моці проведено нові дослідження Зеленогайського археологічного комплексу. Роком раніше очолювана ним група науковців Дніпровської давньоруської експедиції працювала над суцільним обстеженням Рокитнянського р-ну Київської обл. та паспортизацією виявлених в ході даних розвідок пам'яток археології (Готун, Панченко, Петраускас, Шишкін 1995, с. 3—17; 1997, с. 38—40).

Повертаючись до характеристики очолюваної О.П. Моцею Дніпровської давньоруської експедиції, необхідно підкреслити вагомий внесок її структурних підрозділів у вирішення актуальних проблем вітчизняної археології.

Одним із загонів згаданої експедиції керувала В.О. Петрашенко, чия польова діяльність уже згадувалась. У 1985, 1987—1989 рр. проведені охоронні розкопки поселення VIII—IX ст. в ур. Козаків яр на південній околиці с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну. Досліджено 2.500 м² площі, виявлено 14 жител, близько 60 ям, виробничі будівлі. Пам'ятка належить до кола волинцевських і залишається найширше вивченою серед подібних на Київському Правобережжі (Петрашенко 1989).

Протягом двох десятиліть (1986—2005) загоном Дніпровської давньоруської експедиції (згодом — Канівською і Трахтемирівською експедиціями) під керівництвом В.О. Петрашенко здійснювалось вивчення ділянки узбережжя Дніпра довжиною близько 20 км між Трахтемирівим і Бучаком. Обстежено 4 городища, 19 поселень, 3 могильники, майданчик монастиря давньоруського часу, виявлено десятки пам'яток інших періодів. На шести поселеннях проведено розкопки, загальна площа яких склала близько 10.000 м². Найбільш досліджене багатопарове поселення в ур. Чернече на північ від с. Григорівка, яке розкопувалось у 1986—1989 рр. На площі 2.080 м² було зафіксовано 20 жител, 27 будівель, залізобне і гончарне горна, 68 ям VIII—XIV ст., більшість з яких вкладається в рамки XI—XIII ст. Поруч із поселенням на площі 380 м² розкопано частину синхронного ґрунтового могильника з 40 похованнями. Результати робіт представлені у монографії В.О. Петрашенко, де автор дійшла висновку, що означене поселення — князівське село (Петрашенко 2005б). В експедиції в різні роки працювали Л.І. Виноградська, Я.В. Баран, Н.В. Блажевич, Т.А. Бобровський, О.В. Бобровська, Ю.В. Болтрик, О.А. Брайчевська, О.Д. Козак, В.К. Козюба, О.В. Комар,

О.В. Кравченко, Г.О. Пашкевич, П.М. Покас, С.П. Сегеда, О.К. Сиромятников, Л.Є. Скиба, А.В. Скиба, О.В. Таєвська, Р.В. Терпиловський, Н.Ф. Ткач, Т.П. Ткачук, А.А. Чекановський, Л.В. Чміль, Л.О. Циндровська, О.М. Петрашенко, Л.В. Строкова, І.А. Костюк, М.В. Панченко, О.О. Попельницька та інші.

Між Григоровкою і Бучаком досліджене ще одне скупчення давньоруських пам'яток, що складається з 4 поселень і городища в урочищі Городок. В урочищах Кут і Підтополеве у 1993 р. було розкопано по заглибленому житлу, зовнішній вигляд одного відтворено (Козюба 1998). У 1993—1994 рр. на поселенні в ур. Ревутове на площі 2.300 м² виявлено 7 жител, 9 будівель, 12 ям, 3 поховання. Пам'ятка проіснувала лише до середини XII ст. і різко контрастує з поселенням в ур. Чернече. На думку дослідниці, воно було родовим, мешканці залишили його під тиском власників феодальної садиби, що знаходилась за 1 км вище за течією Дніпра (Петрашенко 1999).

У 1990—1991 рр. біля с. Бучак досліджувалось багатопоселення в ур. Рожана Криниця. На площі майже 1.000 м² виявлено 7 жител XI—XIII ст., 4 житла VIII—IX ст., 5 будівель: 2 — VIII—IX ст., 2 — XII—XIII ст., 1 — XIV—XV ст. (Петрашенко 2005а; Петрашенко, Козюба 2005а). Слід відзначити житло VIII—IX ст. з розвалами 11 ліпних та 1 гончарного горщиків волинцевського типу (Петрашенко 1997). Загалом біля с. Бучак на ділянці розміром 1,6 × 1 км зафіксовано 2 городища (г. Туз, ур. Городок), 4 поселення, ґрунтовий могильник давньоруського часу. У 90-х роках тут проведено шурфування, на деяких розкопано об'єкти (Городок — житло XII ст., ур. Під Понятовським — 2 будівлі і гончарне горно XII ст.). Могильник біля підніжжя г. Туз, ймовірно, був загальним для городища і кількох найближчих поселень. З 1986 по 2004 р. на ньому досліджено 83 поховання (Козак 2000; 2005; Козюба 2001).

На рубежі XX—XXI ст. на південній околиці с. Бучак виявлене і частково досліджене городище на г. Лисуха, пошкоджене при будівництві Канівської ГАЕС. Простежено складну систему укріплень із частоколу та прилеглих наземних приміщень. У шарі виділяються матеріали від зарубинецького часу до середини I тис. та VII—VIII (?) ст. Під час розкопок 2000, 2004—2005 рр. виявлено об'єкти з ліпною керамікою, яку досі не вдалося атрибутувати, завали укріплень, датування яких також не з'ясоване (Петрашенко, Виноградська, Козюба 2001, с. 193; Петрашенко, Козюба 2005б, с. 249).

Трахтемирівською експедицією проводились розвідки з шурфуванням і зачистками ярів і берегів Дніпра біля колишніх Трахтемирова, Монастирка і Зарубинців, у результаті виявлено різночасові пам'ятки. В ур. Церковщина на місці Зарубського монастиря зібрано колекцію

плінфи різного формату та фрагментів фресок; один — з частиною графіті рубежу XII—XIII ст. у 3 рядки (Петрашенко, Козюба 2008). У 2000 р. біля підніжжя г. Загузівка виявлено рештки двох ям з будівельними відходами, які підтвердили припущення М.К. Каргера про виготовлення цегли для Зарубських храмів на місці (Петрашенко, Виноградська, Козюба 2001, с. 191, 192). У 2004 р. на майданчику монастиря зафіксовано рештки печі, складеної з плінфи на глині. Ще раніше вдалося знайти вхід до печерного комплексу XVII—XVIII (?) ст., пов'язаного з Трахтемирівським монастирем. У 90-ті роки в районі с. Бучак зафіксовано понад 20 пам'яток, в західній частині м. Канева — 11. У 1993—1995 рр. здійснено обстеження кількох ділянок узбережжя Канівського водосховища, у результаті створено каталог зі свідченнями про 281 пам'ятку і ще про 73, які не локалізовані або затоплені; дані щодо кількості пунктів на окремих ділянках в результаті проведених експедиційних робіт зросла у 2—4 рази (Петрашенко, Козюба 1999).

У 1991 р. здійснено розвідку в басейні р. Віта на південній околиці Києва. На ділянці 16 × 11 км обстежено 53 пам'ятки археології, з яких 21 — вперше (Петрашенко, Козюба 1993). У 90-ті роки на території Германівської сільради відвідано археологічні пам'ятки та нанесено їх на план, у 1993 р. В.К. Козюбою проведено розвідку в степовій частині Кагарлицького р-ну, де описано, сфотографовано, позначено на карті 50 курганів.

Окремим загоном у складі Дніпровської давньоруської експедиції керував П.М. Покас. Його діяльність пов'язана з вивченням антропологічного складу давньоруських некрополів та охоронними розкопками. Значну роботу проведено ним в Пороському регіоні, де його наукові інтереси збігались з проблематикою, розроблюваною Л.І. Іванченко, та територією, обстежуваною Р.С. Орловим. Загонами означених дослідників вивчались комплекс із городища, селища та могильників біля с. Буки Сквирського р-ну, інші поховальні пам'ятки, городище біля с. Шарки Рокитнянського р-ну (Орлов 1988, с. 321, 322; Іванченко, Покас 1989, с. 86, 87; Іванченко 2004, с. 111—117; 2006, с. 73—80). Згодом П.М. Покас очолив експедицію Управління культури Київської облдержадміністрації. В ході її роботи на площі понад 600 м² проведено рятівні дослідження давньоруського могильника біля с. Старі Безрадічі Обухівського р-ну — кладовища літописного Тумоша. Виявлено 53 поховання, простежено особливості обряду, певні риси матеріальної і духовної культури населення (Покас, Колосов 1994, с. 41—43). Дослідження поселення біля Софіївської Борщагівки вже згадувались. Варто також звернути увагу на рятівні розкопки в Білій Церкві, де в кількох місцях вивчено господарські об'єкти і поховання давньорусь-

кої, монгольсько-литовської та козацької доби, у тому числі гончарне горно середини XIII ст. (Стародуб 2001, с. 51—53).

Останні кілька років дослідженнями регіону літописного Поросся займається аспірант відділу А.В. Борисов. Тематика цих досліджень пов'язана з комплексною реконструкцією системи заселення історичного регіону Поросся і потребує складення детальної археологічної карти, пошуку нових та ґрунтовної перевірки інформації про вже відомі середньовічні пам'ятки регіону. Вже проведені обстеження археологічних комплексів в середній течії Росі поблизу сіл Шарки (Торческ), Пішки, Набутів, Яблунівка (детальніше про завдання, перші результати та перспективи цих досліджень в статті А.В. Борисова у даному виданні).

Співробітниками відділу продовжувалось систематичне вивчення городищ на узбережжі Дніпра. Вітачівським та Ходорівським загонами Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом Н.В. Блажевич проведено роботи на Святополч граді та в його окрузі біля с. Вітачів Обухівського р-ну, де вивчено житлові, господарські, поховальні комплекси і на городищі біля с. Ходорів Миронівського р-ну, на площі якого розкопано об'єкти житлової і господарської архітектури, ремісничі споруди (Петрашенко, Козюба 1999, с. 33, 71, 72).

Досить багатогранною була вже згадана польова діяльність Р.С. Орлова на чолі загонів Дніпровської давньоруської експедиції та Правобережної давньоруської експедиції. Це і активні розвідки, і вивчення сільської проблематики в Автуничаях, і розкопки Васильківка та Вишгорода, і дослідження інших пам'яток.

Літописний Василів, за спостереженнями П.П. Толочка — найгірше вивчений в археологічному відношенні з усіх київських передмість (Толочко 1975, с. 33; 1980б, с. 141). Після його обстеження Ф.Б. Копиловим у 1947 р., пробних досліджень валів Б.О. Рибаківим у 1960 р. і опису та складання плану М.П. Кучерою у 1972 р., старожитності міста стали об'єктом робіт Ю.М. Малеева на чолі експедиції Київського держуніверситету і Київської обласної організації УТОПСК. У результаті робіт протягом 1972, 1978 і 1983 рр. реконструйовано первинну форму оборонних споруд, складено їх план, простежено етапи зведення і конструктивні особливості укріплень, обстежено залишки фортеці кінця XVI ст. З'ясовано використання сирцевої цегли і складених «в обло» дубових колод у валах дитинця та заповнених глиною городень в оборонних насипах посаду. Виділено загальне і особливе у оборонному зодчестві міста порівняно зі специфікою інших пунктів. Проведено розкопки на дитинці, де виявлено матеріали давньоруського часу, козацької доби, простежено залишки об'єктів епохи Київської Русі (Малеев 1973, с. 306, 307; 1978/103, с. 1—3; 1979, с. 362; 1983/143, с. 2, 3; 1984а, с. 76; 1985а,

с. 310; 1985б, с. 84, 85; 1987, с. 5, 6; 1990, с. 52, 53; Малеев 1982, с. 37, 38; 1984б, с. 106; 1994, с. 13—15). У 1984 р. під керівництвом Р.С. Орлова роботи продовжив Поросько-Стугнянський загін Дніпровської давньоруської експедиції і Васильківський загін Правобережної давньоруської експедиції. Шурфами і траншеями вивчався дитинець з матеріалами доби давньої Русі, XVII—XVIII ст., залишки споруд і поховань указанного часу, але не з'ясовано часу виникнення міста, загальних рис особливостей напарувань. Визначено перспективну ділянку, зроблено висновок про необхідність подальших пошуків шару (Орлов 1984/48, с. 10). Розкопки продовжені у 1994—1995 рр. Прошурфовано дитинець з об'єктами і матеріалами ранньозалізного часу (?), доби давньої Русі і козацтва, вивчались садиба церкви Покрови Пресвятої Богородиці з пізньосередньовічними похованнями, знахідками давньоруського та козацького періоду; північний посад з житловими, господарськими об'єктами, похованнями, матеріалами доби Русі та козацтва, укріплення (Орлов, Стародуб 1994/133; 2000, с. 120, 121). У зв'язку з перспективою музеєфікації ділянки розкопки на дитинці продовжені Північною експедицією у 2007 р. Виявлено залишки споруд часів Київської Русі, козацької доби, зібрано матеріали цих епох та періоду палеометалів (Квітницький, Готун, Петраускас та ін. 2009, с. 142—149).

Вишгород вивчався значно більше. Крім робіт Ф.М. Мовчанівського, Ф.А. Козубовського, В.Й. Довженка, О.А. Бобринського, П.О. Раппопорта, П.П. Толочка, В.М. Зоценка та ін. (Довженко 1949, с. 40—48; 1950, с. 64—92; 1952, с. 14—28; Раппопорт 1956, с. 118; Голубева 1968, с. 26—30; Археологія... 1975, т. III, с. 233, 234; Зоценко 1981, с. 250; Пекарская, Зоценко 1985, с. 125—136; Археологія... 1986, т. 3, с. 303—310; Толочко 1980а, с. 345, 346; 1989, с. 118), у 1989—1990 рр. НВК «Археолог» на площі близько 6.000 м² проведено розкопки на посаді, вивчено відгороджені частокольними ровами кілька садиб доби Київської Русі, до складу яких входили житлові та побутово-господарські об'єкти, 7 гончарних горен, в одному з яких випалювали плитки, подібні до покладених на підлогу у храмі Бориса і Гліба. Виявлено також сліди металургійного та залізообробного виробництва в ур. Нижні Дорогожичі та Гончарі (Чабай, Евтушенко, Степанчук 1991, с. 27, 28; Строкова, Калюк 1994, с. 46, 47). Паралельно з дослідженнями НВК «Археолог» роботи з фіксацією гончарного комплексу з горном розпочато Р.С. Орловим. Ним же велося вивчення храму Бориса і Гліба, навколо якого розкрито 434 м² і крім давньоруських виявлені трипільські і роменські матеріали. Серед знахідок — пряслице з пірофілітового сланцю з написом третьої чверті XI ст. у чотири рядки з 58 знаків. Р.С. Орловим згодом продовжено охоронні роботи на посаді (Орлов,

Булкін 1991, с. 4, 5; Орлов 1994а, с. 53, 54; 1994б, с. 166; 2005, с. 105—128; Орлов, Козюба 1996, с. 43, 44; 2008, с. 35—39), які потім велись іншими дослідниками (Анжияк 2002, с. 13—16; Лагунова 2004, с. 39—41). Про розвиток гончарного виробництва у Вишгороді і за козацької доби свідчить вивчений В.К. Козюбою комплекс горна з передтопковою ямою з керамічним матеріалом другої чверті — середини XVII ст. (Козюба, Орлов, Чекановський 2003). Головним результатом робіт Р.С. Орлова з дослідження даного міста було створення карти розповсюдження культурних нашарувань і розробка охоронних зон заповідника, що дозволяє подальшу наукову та пам'яткоохоронну діяльність організувати на якісно новому рівні. У 2005—2006 рр. Північною експедицією у Вишгороді завершено вивчення гончарного горна в садибі музею гончарства, проведено консерваційні та реставраційні роботи, досліджено площу для музеєфікації споруди (Довганіч, Готун, Петраускас 2006, с. 105—112; Готун, Квітницький, Коваль, Петраускас 2008а, с. 29—40; 2008б, с. 519—523; Петраускас, Готун, Квітницький, Коваль 2007а, с. 307—310). У 2007 р. неподалік розкопано перекриту пізнім кладовищем ділянку культурного шару з об'єктами житлового та побутово-господарського призначення доби Київської Русі. Отримано знахідки, що характеризують побут посадського населення означеного періоду.

На етапі створення сектора вже працювала Дніпро-Дунайська експедиція, одним із загонів якої керував А.О. Козловський. На другу половину 80-х років приходяться його роботи на поселеннях в районі сіл Шабо і Багате у Нижньому Подунав'ї та на поселенні біля с. Ігрень в Надпоріжжі. Дослідження дали цінний матеріал для розуміння особливостей життя і побуту, хронологічних рамок існування, форми господарської і соціальної структури, етнічного складу слов'яно-руського населення досить своєрідних регіонів — Південного Подніпров'я та Причорномор'я, їх взаємовідносин із сусідами-кочовиками (Смиленко, Козловський 1985/28; 1989/4; Смиленко, Козловський, Магомедов 1986/9; Козловський, 1990; 1994, с. 141—146; 1998, с. 298—304). Згодом дослідник очолив спільну експедицію Інституту археології НАНУ та Хортицького заповідника, яка вивчала старожитності козацької доби Кам'янської Січі та о-ва Хортиця (Козловський, Ільїнський 1991, с. 42—58; Ільїнський, Козловський 1993, с. 250—263).

Вище вже згадувалось про функціонування в складі відділу Житомирської експедиції. Її створення та основні результати роботи безпосередньо пов'язані з дослідницькою діяльністю Б.А. Звіздецького. Тема його кандидатської дисертації «Укріплені городища древлянської землі IX—XIII ст.» практично на все життя визначила коло наукових дослідів вченого, а основною територією обстежень стала сучасна Житомирщина.

Першими самостійними роботами дослідника стали розкопки у Малині, коли в 1987 р. у складі Дніпровської давньоруської експедиції було створено окремий загін під його керівництвом. Після розкопок П.М. Третьякова 1940 р. та обстежень М.П. Кучери 1973 р. на городищі було зафіксовано не лише давньоруську кераміку, а й уламки ліпних посудин культури Лука-Райковецька (Звіздецький 1987/14б, с. 1). На незначній відстані від городища було виявлено синхронне давньоруському горизонту селище відкритого типу, вивчене розкопками (Звіздецький 1994, с. 119—125).

Наступним, 1988 р. відкриваються багаторічні планомірні дослідження археологічного комплексу літописного Возв'язля. Пам'ятка була обстежена експедицією М.П. Кучери, в складі якої працював дослідник (Кучера, Звіздецький, Иванченко, Витрик 1988/156). Археологічні роботи розпочались на Південному городищі — закладено розкоп на майданчику та зроблено розріз оборонного валу (Звіздецький 1988/16). Отримані результати дозволили остаточно підтвердити висловлене раніше припущення про ідентифікацію городища із залишками літописного міста. Будівництво об'їздної дороги навколо Новоград-Волинського через комплекс Зв'язеля викликало необхідність проведення рягівних досліджень. Поруч із Південним городищем розкопано прилеглий посад з давньоруськими старожитностями та матеріалами раннього залізного віку. Відзначено перспективність планомірного стаціонарного вивчення Возв'язля, оскільки тут відсутні нашарування після знищення міста військами Данила Галицького (Звіздецький 1992/11; 2008б, с. 7—44), що знайшло підтвердження у роботах 1993—1994 рр. Було відкрито кілька тисяч квадратних метрів, зафіксовано виразні сліди одночасної загибелі міста внаслідок військового нападу. Найцікавішою знахідкою можна вважати скарб, який складався з прикрас головного убору знатної жінки, частина яких мала виразні сліди виготовлення на місці і не поступалась виробам київських ювелірів (Звіздецький 2008б). У 1998 р. досліджено ділянку Південного городища, зафіксовано залишки в'їзду, частину прилеглих оборонних споруд, житлову споруду зі слідами ювелірного виробництва (Звіздецький 2008б, с. 7—44).

Б.А. Звіздецького цікавили археологічні старожитності столиці древлянської землі — літописного Іскростеня. Рекогносцировочні роботи проведено у 1994 р. (Звіздецький 1994/107; Звіздецький, Польгуй 1994, с. 112—115; 1998, с. 111—119). Обстеженням городища № 3 доведено, що після його знищення в ході каральних походів княгині Ольги життя не припинялось. Знахідки представляють хронологічну колонку з IX ст. до новітнього часу. Інша стратиграфічна ситуація зафіксована на городищі № 1. Найпізніші знахідки з нього датовані середи-

ною X ст. Залишки житлових, господарських, побутових та оборонних споруд, речі мають виразні ознаки одночасної загибелі внаслідок військових дій. Матеріалами розкопок засвідчено інтенсивні торгові відносини зі Скандинавією, країнами Західної Європи, арабським світом, Візантією (Звіздецький 2001/179; 2003—2004/208; 2005/17).

У 1990 р. крім планових робіт Житомирської експедиції дослідження вела новобудовна Гульська з тим же кадровим складом; було відкрито 2.400 м² на селищі неподалік літописного Гольско, отримано цікавий матеріал, досліджено залишки господарських будівель, виробничих споруд, жител та ін. (Звіздецький 1990/258; 2008a).

В активі експедиції — розвідувальна діяльність, зокрема у Березнівському р-ні Рівненської обл. в рамках підготовки «Зводу пам'яток» (Звіздецький, Воронцов 1987/14в), розкопки кількох курганів могильника в с. Ходурки, де зафіксовано використання каменю для зведення конструкції насипів. У 1994—1999 рр. експедиція вела роботи з обстеження та наукової інвентаризації пам'яток історії та культури в районах Київського та Житомирського Полісся, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, зокрема в Поліському р-ні Київщини, Народницькому, Овруцькому, Коростенському — Житомирщини. Виявлено низку поселень та курганних могильників давньоруського часу, проведено розкопки кількох насипів в Народницькому, Овруцькому та Коростенському р-нах. Отримано цікавий інвентар, знову зафіксовано використання каменю в поховальних спорудах, що пояснюється переміщенням іноетнічного населення — ятвягів з північно-західних регіонів (Звіздецький 1995/11; 1996/3; 1997/61; 1997, с. 229—234; 1998/108; 1999/102; 1999, с. 365—371; 2003, с. 32—37; 2005, с. 281—286; 2008в; Звіздецький 2002, с. 35—37).

З переходом керівництва експедицією до А.В. Петраускаса продовжено традиційні польові роботи на території літописного Возвягя (Літописний... 2008), розпочато дослідження з експериментальної археології, що було обговорено на міжнародному польовому семінарі, здійснено розробку концепції музею під відкритим небом «Стародавній Іскоростень».

Після вивчення в 70-х роках старожитностей XIII—XV ст., у результаті яких розроблено типологічно-хронологічну класифікацію кераміки означеного періоду та зроблено висновки про спадкоємність розвитку поселенської структури, ремесла, основних категорій матеріальної культури від давньоруського періоду до часів після монгольської навали і литовського та про наявність у культурі нових прогресивних явищ; після робіт 90-х років у Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, С.О. Біляєва стала знаним в Україні і за рубе-

жем фахівцем з вивчення османських пам'яток на теренах України. Очоловані нею Міжнародна українсько-турецька та Південна середньовічна експедиції започаткували реалізацію міжнародних проектів за участю провідних вчених різних країн, застосування новітнього технічного забезпечення, останніх розробок світової науки у галузі методик та технологій при вивченні відповідних пам'яток в містах Очаків Миколаївської обл. та Білгород-Дністровський з Аккерманською фортецею в Одеській обл., де роботи велись у 1989, 1997—1999, 2003—2004, 2008—2009 рр., і про що йдеться в спеціальній публікації С.О.Біляєвої у данному виданні. В експедиції працювали Ю.В. Болтрик, Л.І. Виногородська, І.С. Вітрик, О.П. Журавльов, М.М. Ієвлев, І.В. Карашевич, О.В. Колибенко, В.М. Корпусова, В.В. Назаров, Т.О. Назарова, Г.О. Пашкевич, А.Т. Смиленко, О.В. Сухобоків, О.Є. Фіалко, В.М. Якубов та ін.

В Очакові вже перші розвідки дозволили простежити наявність культурного шару, але роботи були ускладнені знищенням фортеці. Тому було створено задокументований історико-топографічний план міста з уточненою локалізацією фортеці Озі (Біляєва 1996, с. 40—42). При подальших розкопках навколо будинку колишньої синагоги вдалося отримати матеріали, що дозволяють встановити етапи заселення та історичного розвитку цього населеного пункту. Крім античних матеріалів виявлено кераміку XVI ст., що свідчить про існування поселенської структури, яка мала спільні риси з містами циркумпонтійської смуги, Балкан, Егейського узбережжя. Цей етап передував розбудові укріплень на місці Старої фортеці кримським ханом Менглі-Гіреєм у 1492 р. Найширше представлені матеріали, у тому числі і нумізматичні, XVI—XVII ст., коли фортеця Озі 1620-х років складалась з трьох частин — Старої, Середньої та Нової. Культурний шар XVIII ст. містить будівельні залишки та знахідки речей, що належать до османської культури того часу. Вивчено конструктивні особливості стін укріплення, зібрано репрезентативну колекцію знахідок. Крім стаціонарних досліджень Старої фортеці здійснено значний обсяг робіт за її межами, насамперед в ур. Левада неподалік будинку колишньої турецької мечеті, переосвяченої у 1788 р. після штурму Очакова та перебудованої у православний храм у XIX ст. У зв'язку із підготовкою створення історико-культурного заповідника проведено комплекс робіт з уточнення археологічної карти міста та її кореляції з даними писемних джерел. Здійснені обмірні роботи (GPS Trimble R-3). Проведені невеликі розкопки залишків турецької фортеці XVIII ст. на о. Березань та розвідувальні роботи на Кінбурні. Дослідження в Очакові дозволили отримати докази більш раннього етапу формування поселенської структури, що передувало будівництву містечка Меглі-Гірея, вперше локалізувати комплекс різночасових пам'яток на його терені,

отримати спектр залишків матеріальної культури широкого хронологічного діапазону, який відповідає основним етапам розвитку міста (Біляєва 2004, с. 63; Ersoy, Bilyayeva 1999, р. 264; Finkel, Ostapchuk 2005, р. 153; Beljaeva, Dergachova 2009, р. 21, 22).

З 1999 р. розпочато цілеспрямоване археологічне дослідження пам'яток османського періоду Аккерманської фортеці у м. Білгороді-Дністровському Одеської обл., яка була форпостом Османського прикордоння і важливим центром міжнародної торгівлі. Спочатку проведені обстеження залишків мечеті у Цивільному дворі фортеці, а головним об'єктом багаторічних досліджень став Нижній двір, де у 1999—2004 рр. здійснені розкопки турецької лазні. На основі вивчення архітектурно-будівельних залишків, особливостей планування та розташування приміщень, розробки методики реконструкції даху та співставлення з аналогічними спорудами Османської імперії запропоновано модель Аккерманської лазні. З метою збереження її залишків здійснені невідкладні охоронні заходи (Ostapchuk, Bilyayeva 2009). У 2005—2009 рр. роботи експедиції набули формату міждисциплінарного проекту за участю фахівців різних наук з багатьох країн світу (України, Туреччини, Великобританії, США, Канади). В основу методики досліджень покладено принцип комплексного архітектурно-археологічного вивчення Аккерманської фортеці як цілісної системи османського форпосту: забезпечення обороноздатності, життєдіяльності адміністрації та гарнізону, релігійних відправлень. Надзвичайно важливим результатом досліджень є делімітація молдавського та османського будівельних періодів фортеці за архітектурно-будівельними ознаками, матеріалами розкопок та архівними джерелами (Finkel, Bilyayeva and Ostapchuk 2008, р. 8). Великий обсяг робіт виконаний за допомогою методів неруйнівної археології: суцільних обмірів фортеці за допомогою GPS Trimble 3M Total station та Trimble R3 DGPS та створення комп'ютерної моделі. Проведені роботи із застосуванням вимірювача питомого опору матеріалів Geoscan RM15 Resistivity Meter у комбінації з градіометром Geoscan FM36 Fluxgate Gradiometer та радаром Mala Remac GPR. Аналіз даних дозволив з'ясувати та уточнити характер змін у будівельній структурі і оборонному комплексі протягом його функціонування. Отримана велика колекція предметів матеріальної культури. У її складі — матеріали XIV—XVIII ст., золотоординського, молдавського і османського періодів з переважанням останніх. Виявлені і знахідки давньоруського часу.

Попри роботі у складі Дніпровської давньоруської експедиції, у тому числі — на чолі одного із загонів при дослідженнях у Канівському Подніпров'ї та у складі згаданої вище експедиції, яка вивчала Очаків османського періоду, основні роботи Л.І. Виногородської пов'язуються

з вивченням території замків та городищ Правобережної України, про що йдеться в окремій публікації автора в даному виданні; у результаті отримано висновок про генетичний фактор розвитку фортифікації на цих теренах.

Так, у 2001—2008 рр. Л.І. Виногородська очолювала Старокостянтинівську експедицію, перед якою стояло завдання визначення хронології нашарувань на території замку і часу заснування міста. Було виявлено, що замок XVI ст. збудований на місці давньоруського городища (літописний болохівський Кобудь), знищеного Данилом Галицьким під час походу на болохівських князів у 1257 р. Завдяки цим дослідженням затверджено дату заснування міста і у 2009 р. проведено святкування його 800-річчя (Виногородська 2002а, с. 18—24; 2002б, с. 86—91; 2004а, с. 48—59; 2006а, с. 80—89; 2006б, с. 11—26; 2009а, с. 10—16, 174—176). Паралельно Л.І. Виногородська працювала у складі Теревлянської експедиції, де брала участь у вивченні замку. У 2003—2004 рр. на чолі Брацлавської експедиції вона вела роботи на території городища-замчища, де зібрано матеріали XI—XVI ст. і частково вивчено майстерню зброяра XIV—XV ст., тоді ж керувала Полтавською експедицією, в ході робіт якої виявлено залишки об'єктів XII—XVIII ст., зроблено висновки про особливості планіграфії та хронології досліджуваної ділянки міста (Виногородська 2004б, с. 91—95; 2004в, с. 76—80; 2005, с. 141—152; 2006в, с. 74—85; 2009б, с. 32—34; Виногородська, Орлов 2005, с. 83—85), а також брала участь у роботі Бахчисарайської експедиції, яка досліджувала залишки лазні і фонтану на території гарему. У 2005—2006 рр. Л.І. Виногородська очолила Вінницьку експедицію, де працювала для уточнення Генерального плану міста. Відкрито поселення золотоординського часу із залишками глинобитних печей, споруд із сирцевої цегли на території Литовського замку. На укріпленому замчищі на території лікарні ім. Ющенка зроблено розріз валу з ровом XIV—XV ст. з городнями і, можливо, клітями. На обох замках зібрано матеріал трипільського часу. Дослідження на збудованому наприкінці XVI ст. польському міському замку на о-ві Кемпа показали, що нашарування знищені пізнішими будівельними роботами, але в деяких шурфах зафіксовані матеріали XVI ст. (Виногородська 2007, с. 8—14). На чолі Вінницької експедиції 2007—2008 рр. дослідниця вела роботи на території Барського замку. Виявлено залишки кам'яних стін XVI—XVII ст. та частину дерев'яного житла початку XVIII ст., простежено знищення нашарувань першого замку (Барські Чемериси). Здійснено охоронні дослідження у с. Селище, де зафіксовано залишки трипільського поселення III—IV тис. до н. е., розчищено територію навколо башти Черленківського замку XIV—XVII ст., зібрано кераміку XVII—XIX ст. та, у незначній кількості, XIV—XV ст. (Виногородська 2008а,

с. 434—439; 2008б, с. 35—41). У 2007 р. проведено роботи в с. Мазепинці Київської обл. на території давньоруського городища у пошуках замку батьків І. Мазепа. Виявлено матеріали давньоруського і слов'янського часів та доби бронзи, хоч слідів замку та знахідок XVI—XVII ст. і не зафіксовано. Л.І. Виногородська також очолювала Камянець-Подільську експедицію 2008 р.; в ході вивчення фортеці зібрано матеріали трипільської культури, давньоруського часу та XIV—XVI ст.

Утворенню та початку робіт керованої А.П. Томашевським Овруцької експедиції передували дослідження на Східній Волині та Дніпровському Правобережжі в рамках складання первинного реєстру та верифікації даних про пам'ятки слов'яно-руської доби для підготовки «Зводу пам'яток» Житомирської області з укладанням археологічних карт. Загін у складі експедиції М.П. Кучери працював на Середньому Тетереві, у верхів'ях Росі — Роставиці, на Середній Случі та у верхів'ях Ірпеня і Здвижа; фактично заново знайдено, уточнено прив'язку, охарактеризовано низку пунктів (Томашевський 1988/113), зроблено спостереження щодо їх топографії, просторової позиції та археологічних особливостей (Томашевський 1992; Томашевський, Гавритухін 1992). Згодом на цій території проведено розвідки пам'яток у зв'язку з проектуванням господарських об'єктів (Томашевський 1991/183).

На початку 90-х років для обліку пам'яток на територіях, що зазнали радіаційного забруднення після аварії на ЧАЕС була розроблена концепція та стратегія виконання археологічних робіт (Томашевський 1996). Дослідження розпочалися у 1993 р., а з наступного року цими роботами керував Б.А. Звіздецький. В роботах приймали участь О.П. Моця, П.М. Покас, О.Б. Солтис, А.В. Петраускас, П.О. Улько та А.П. Томашевський (по 1995 р.).

Дослідження слов'яно-руських старожитностей в рамках розвідок на Східній Волині продемонструвало як їх високий науковий потенціал, так і слабкий ступінь документованості і непропорційно низький стан вивченості цієї особливої історико-культурної області. Розроблена карта 600 пам'яток V—XIII ст. стала основою для комплексного міждисциплінарного поетапного дослідження системи заселення, екології та господарства населення Східної Волині. Інформація про пам'ятки, діахронний аналіз системи заселення, його палеоекологічних і палеогосподарських умов дозволили визначити регіони для проведення більш детальних комплексних міждисциплінарних досліджень окремого історичного соціального організму в його конкретному природному середовищі. Літописна Овруцька волость з її природними та історико-культурними особливостями найбільше відповідала цим вимогам, відтак були розроблені наукові та методичні засади,

завдання та програми Проекту комплексного вивчення і збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини Овруцького кряжу та однойменної волості (Томашевський 1998а).

Перший етап досліджень проведений спеціально створеною Овруцькою експедицією протягом 1996—1997 рр. Обстежено понад 90 пунктів, більшість з яких — нововідкриті, здійснено перше історико-технологічне дослідження кар'єрів, копалень, спеціалізованих селищ з обробки пірофілітового сланцю в мікрорегіонах Нагоряни-Хлупляни-Скребелічі, Прибитки-Черевки та ін. Відібрані зразки мінералів, палінологічні та палеоботанічні проби, сформовані значні колекції артефактів (Томашевський 1998б). Проведені рекогносцировочні роботи на городищах поблизу сіл Городець, Норинськ й Листвен. Здійснені спостереження за виходами культурного шару, нагляд за земляними роботами та рятівні розкопки в м. Овручі — перші науково документовані дослідження літописного Вручого (Томашевський 2004). Д.Ю. Нужним досліджено пізньопалеолітичні стоянки Шоломки та Овруч (Нужний 1998; 2000).

Разом з польськими колегами М. Волошиним та М. Пашковським у 2000 р. відібрано мінералогічні зразки для проведення аналізів з давніх кар'єрів-копалень в ур. Ровки та Буда, відкрито давньоруський кар'єр в ур. Ями з високодекоративними відмінами пірофілітового сланцю (Paszkowski, Tomaśews'kij, Woloszyn 2001).

У 2002 р. розпочався наступний етап робіт: розкопки на спеціалізованих виробничих поселеннях біля сіл Прибитки та Нагоряни з виявленнями і дослідженням майстерень по обробці пірофілітового сланцю. На поселенні Прибитки 1 досліджено 4 споруди та 15 ям, в числі яких — залишки майстерні, виявлено більше 2,5 тис. заготовок, напівфабрикатів, браку, уламків, відходів, відібрані відміни стружки та шматків породи (Павленко 2008). На поселенні Нагоряни 1 вивчено залишки майстерні, зібрано понад 7 тис. заготовок та напівфабрикатів усіх виробничих стадій, браку, уламків, відходів, масиву стружки, шматків породи. Апробовано методіку попереднього маркування різнокольоровими прапорцями та спеціального багатоваріантного картографування різних типів знахідок. Концентрації артефактів дозволили влучно вибирати місця розкопок та ефективно проводити складні розкопки в умовах обмежених грошових та людських ресурсів (Томашевський, Павленко 2003; Павленко 2005). У цьому ж сезоні вперше проведені археологічні дослідження давніх видобувничих кар'єрів. Знято план і профіль ділянки з унікальними давніми мінеральними розробками, проведено шурфування прилеглої площі. Відібрано комплекси палеоприродних проб (Томашевський, Павленко 2003). Паралельно здійснено розвідки навколо сіл Нагоряни, Хлупляни та Скре-

белічі, Листвен та Городець (Томашевський, Павленко 2003).

З 2006 р. розпочався третій етап робіт, організаційно пов'язаний з відновленням діяльності по складанню обласного «Зводу пам'яток». Методичним завданням було виявлення археологічного потенціалу території за умови щільних багаторазових мультисезонних розвідок, визначення кількісного і якісного збільшення реєстру пам'яток у результаті цілеспрямованої детальної або навіть суцільної археологічної зйомки. За умов припинення фінансування обстежено 54 пам'ятки, з яких 20 — нових. Виявлено низку місцезнахожень (Томашевський, Павленко 2007). В 2008 р. на території Овруцького р-ну обстежено 67 пам'яток, з яких 46 — щойновиявлені. Відкрито нові поселення з обробки сланцю та виготовлення пряслиць, незвично потужні залізобібні поселення, продовжено обстеження і фіксацію давніх пірофілітових кар'єрів-ровків (Томашевський, Павленко 2008, в друці). Роботи продовжено в 2009 р., зафіксовано 19 нових різночасових пам'яток, серед яких — єдине на території кряжу поселення VII—VIII ст. — поблизу с. Заріччя (Павленко, Томашевський, Борисов, Переверзев 2009, в друці).

За роки реалізації Овруцького проекту обстежено та документовано близько 300 пам'яток, що в кілька разів перевищує їх число до початку робіт. Сформовано новий варіант «Реєстру археологічних пам'яток Овруцького району», який передано до органів охорони культурної спадщини та земельних ресурсів. Цей же список є основою Словника для написання відповідних статей Житомирського обласного «Зводу пам'яток історії та культури». Проведення розвідок планувалось не лише на території Овруцького кряжу (чи більш широко — сучасного Овруцького району), але й на інших, які входили до складу Овруцької волості. Роботи в цьому напрямку розгорнулися у 2008 р.: проведено розвідки в Коростенському, Народицькому, Олевському та Лугинському районах. На території останнього це були фактично перші фахові наукові дослідження і, відповідно, зафіксовані перші пам'ятки. За наявності лише непевних натяків краєзнавців про існування імовірних пунктів вдалося виявити низку давньоруських пам'яток, чітко їх локалізувати, встановити культурно-хронологічну належність, скласти плани й профілі, визначити потужність та площу культурних шарів, отримати необхідну для повноцінної фіксації інформацію. Найцікавішим є виявлення відсутніх у «Археологічній карті» В.Б. Антоновича двох ранніх давньоруських городищ біля сіл Великий Дивлін—Бучмани та Кремно—Путиловичі. Велись пошуки давніх розробок родовищ сіро-зеленого стеатитоподібного пірофіліто-хлоритового сланцю на південних відрогах Білоторовицько-Озеряно-Топільнянського кря-

жу. Його давні поверхневі розробки, згадані в геологічній літературі початку ХХ ст., ймовірно знищені кар'єрами радянського часу (Томашевський, Павленко 2009, в друці). У 2009 р. роботи в басейні р. Жерев були продовжені, в результаті виявлені та документально зафіксовані нові пункти (Павленко, Томашевський, Борисов, Переверзев 2010, в друці).

З 2006 р. досліджується проблематика овруцької шляхти. Виявлені поселення та могильники давньоруської доби поблизу та на території сіл, названих у спеціальному дослідженні В.Б. Антоновича як місця проживання родів овруцької околичної шляхти: Білка, Верпа, Кобилин, Левковичі, Можари, Гаєвичі, Васьковичі, Товкачі, Заріччя — Острів (Шваби), Піщаниця, Корчівка, Круки, Радчиці (Речичі), Гошів, Бовсуни. Навколо проведена фактично суцільна розвідка, на підставі якої створено детальні карти розповсюдження культурних шарів давньоруського часу і XIV—XVIII ст. У результаті сформовані колонки культурного розвитку протягом давньоруської доби, XIV—XVIII ст. і до сучасності. Отримані дані дозволяють більш предметно і детально вивчити розвиток відповідних населених пунктів від їх фундації в X—XI ст. З'являється принципово нова можливість простежити на локальному рівні процеси трансформації місцевої матеріальної культури протягом всього II тис. (Томашевський, Павленко 2007; 2009, в друці; Томашевський, 2008).

За результатами багатоваріантного моделювання археологічних ситуацій засобами географічних інформаційних систем (ГІС) з 2006 р. апробувались та коригувались прогнозні моделі імовірного розташування давньоруських пам'яток, що дозволяє з високим ступенем точності вести сфокусований пошук з урахуванням історії дослідження, специфічних геоморфологічних, топографічних та ландшафтних властивостей кожного з мікрорегіонів. Використано космічні знімки регіону, отримані завдяки угодам про наукове співробітництво з Українським Центром Менеджменту Землі та ресурсів (керівник О.А. Колодязний) та Державним Науково-виробничим Центром «Природа» (керівник В.С. Готинян). З 2006 р. застосовується GPS-приймач для локалізації об'єктів, їх прив'язки в умовах надзвичайно складного рельєфу Овруцького кряжу. Високу результативність показала багатоваріантна (в різні роки, протягом всього кліматичного сезону) фотофіксація пам'яток та прогнозованого їх місця розташування. Результативними були зимові фото пірофілітовидобувних кар'єрів, планіграфічна структура яких недоступна для спостереження у вегетаційний період, відеофіксація пам'яток та робочих моментів. Розроблено та вдосконалено методику панорамної фіксуєчої зйомки пам'яток, історичних ареалів та ландшафтів.

Ще на початку робіт сформульовано методичні умови і засади збору екофактів. Археологічні об'єкти обиралися з якомога більш чіткою хроно-стратиграфією та наявністю максимально гумусованого зольно-вугільного заповнення. В результаті утворено вибірку проаналізованих палеоботанічних та палінологічних проб, їх обробка відкрила можливості для порівняльного аналізу палеоботанічних спектрів пам'яток на тлі датованих місцевих палеоландшафтів. Вперше утворено територіально-хронологічну систему синхронних комплексних палеоботанічних та палінологічних спектрів пам'яток, які просторово охоплюють всі основні історичні та природні зони ядра Овруцької волості на Овруцькому кряжі. Система, асоційована з палеоландшафтними картами, дозволяє реконструювати палеоботанічний та палінологічний комплекс волості в його палеогосподарській та антропогенній динаміці (Безусько 2000; Безусько, Мартинюк, Попович 2000; Пашкевич, Томашевський 2008).

До мікроісторичних мікро-топо-гідронімічних досліджень в межах проекту активно залучалися місцеві краєзнавці. Складено карту с. Прибитки і його околиць з мікротопонімами та гідронімами села, варіантами легенд і пояснень відповідних назв. Такі ж роботи розпочаті в сс. Антоновичі, Білка, Коптівщина та Городець. Тхорин, Желонь (тепер — Поліське) та Піщаниця.

Невід'ємною складовою експедиційної діяльності є визначення стану збереженості об'єктів культурної спадщини; способів їх сучасного використання. В результаті з'являється можливість оцінити ризики для пам'яток, перспективи їх охорони та збереження. Зафіксовані факти нищення пам'яток археології та унікальних історичних ландшафтів безглуздою господарською діяльністю, безконтрольним розвитком селищеских територій та кладовищ, злочинними пошуками мародерів, чомусь іменованих «чорними археологами». Однією з найбільш загрозливих подій є нищення ділянки унікального комплексу X—XIII ст. біля с. Городець Овруцького р-ну, де для реалізації обласної програми протиерозійних заходів обрано мисовий відріг із городищами, селищами і курганами; проект і здійснення робіт не погоджувалися з органами охорони культурної спадщини, зруйновано близько 1,28—1,50 га площі культурного шару. Експедиції довелося здійснювати рятувальні роботи (Томашевський, Павленко 2008).

Питання охорони та збереження унікальної природної та історико-археологічної спадщини регіону для експедиції завжди були пріоритетними. Розроблено документацію для створення комплексного природно-історичного державного заповідника «Словечанський кряж», який крім геоморфологічних, ландшафтних, ботанічних, зоологічних раритетів мав включити городища, посад, селища, кілька курганних груп

біля с. Городець та інші об'єкти, частина з яких на сьогодні входить до заповідника місцевого значення в складі Словечанського лісгоспу. В ур. Ями унікальний історико-технологічний об'єкт, пам'ятка геології, археології та історії гірничої справи знаходиться на площі ділянки рідкісного 120-річного скельного дуба в складі інших заповідних асоціацій, що було заплановано під вирубування. Прийнято рішення про створення тут комплексного заповідника. Заплановано створення історико-культурного заповідника «Давній Овруч», розроблена документація комплексного ботанічного, ландшафт-ного, геологічного, історико-технологічного та археологічного заповідника «Нагоряни». З незалежних від експедиції причин жоден із цих планів повністю не реалізований. Останнім часом зусилля зосереджені на складанні пам'яткоохоронної документації.

Міждисциплінарний характер експедиції та апробація численних новацій визначали участь в роботах як співробітників ІА НАНУ, так і колег з інших наукових, науково-освітніх, музейних установ: А.А. Чебановського, В.К. Козюби, Д.Ю. Нужного, Д. Ступака, О.Д. Козак, О.П. Журавльова, Г.О. Пашкевич, С.Ю. Демидка, О.М. Веремейчик, С.В. Переверзева, Л.Г. та Т.В. Безусько та ін. Окрему подяку за плідну співпрацю необхідно скласти краєзнавцям О.В. Никончуку, В.П. Мазуру, В.Д. Плечко, М.О. Хоптинцю, І.С. Булюю, М.І. Брицуну-Ходаку, а також керівництву та посадовим особам Овруцького регіону.

Як уже відзначалось, Північна експедиція (керівник — І.А. Готун, заступник керівника — О.М. Казимір) займалась передусім проектами, які мали під собою охоронні аспекти. Це стосується і рятувальних досліджень, і боротьби з руйнуванням, і активної роботи експедиції для створення першого прецеденту повернення до державної власності незаконно відчуженої пам'ятки (причому, йдеться про ділянку площею близько 14 га — частину укріплень Великого городища — пам'ятки, занесеної до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією національного значення), і створення бази експериментальної археології, і привертання уваги громадськості до культурної спадщини шляхом участі в прес-турі журналістів провідних ЗМІ «Історія України. Нові факти», прес-конференції в інформагенстві УНІАН, організації на базі експедиції прес-дня артистки Олени Вінницької, виконання обов'язків приймаючої сторони під час офіційного візиту до Ходосівського археологічного комплексу місії ООН на чолі з резидентом-координатором системи ООН п. Френсісом М. О'Доннеллом та відвідання його групою фахівців на чолі з проф. О. Субтельним і залучення до пам'яткоохоронної роботи студентів Національного педуніверситету ім. М. Драгоманова, з якими експедиція співпрацює з само-

го початку втілення Ходосівського проекту, Національного університету «Києво-Могилянська академія», які теж беруть участь у роботі не один рік, інших ВУЗів. Вище згадувались роботи експедиції у зв'язку з музеєфікацією ділянок Василькова та Вишгорода, варто вказати також на основний проект робіт — вивчення, охорону, музеєфікацію, студіювання експериментальної археології, популяризацію старожитностей серед широкого загалу на території Ходосівського археологічного комплексу (даному питанню присвячено спеціальну публікацію І.А. Готуна та О.М. Казиміра в цьому виданні).

При дослідженнях Ходосівського археологічного комплексу та під час роботи на багатошарових пам'ятках, розташованих переважно у заплаві Дніпра, стосовно давньоруської та козацької доби вдалось простежити своєрідний тип селищ. Йдеться про відкриті поселення з певним набором речових знахідок, іноді — досить престижних, де при значній розкритій площі не виявлено синхронних споруд. Одне характеризується у складі Ходосівського археологічного комплексу, на інших варто зупинитись детальніше. Багатошарове поселення біля с. Таценки на території Обухівської міськради (Древнерусские... 1984, с. 59) вивчалось Північною експедицією 2007 р. Тут розкрито 802 м², виявлено матеріали і об'єкти від трипільської доби до нового часу. В їх числі — кераміка, побутові речі, предмети озброєння, прикраси періоду Київської Русі (Квітницький, Готун, Коваль, Петраускас 2009, с. 133—138). Поселення на території Нещерівської сільради неподалік с. Таценки розкопувалося з середини минулого століття як стоянка мезолітичної доби (Гладилин, Станко 1968, с. 99—102; Залізник 1976, с. 60—65 та ін.). В сезоні 2007 р. Північною експедицією тут досліджено понад 2.500 м² зі знахідками та об'єктами від мезоліту до козацьких часів. Серед них — прикраси, побутовий інвентар доби Русі (Квітницький, Готун, Лисенко, Сторожук 2009, с. 139—141). Поселення Обухів-3 відкрито експедицією НПУ імені М. Драгоманова у 1974 р. (Абашина, Гороховський 1975, с. 61—71), у 2007 р. Середньодніпровською експедицією ДП НДЦ «ОАСУ» при дослідженнях на площі 5.800 м² тут крім матеріалів київського типу виявлено побутові речі давньоруської доби. Показово, що у той час, як знахідки козацького часу з цих пам'яток (посуд, ножі, свинцеві кулі) можуть ідентифікуватись зі слідами привласнюючих галузей економіки, давньоруський матеріал дає картину більш строкату. Важко дане явище пояснити і випадково втраченими речами чи розглядати пункти як місця відпочинку, військового табору тощо. Зараз коректно лише констатувати описане своєрідне явище, утримуючись від невважених ототожнень (Готун, Петраускас, Квітницький, Коваль 2009, с. 54—60).

Стайківським загоном Північної експедиції біля с. Стайки Кагарлицького р-ну у зв'язку

з розробкою плану розкопок, дослідження отриманих матеріалів, введення їх до наукового обігу, популяризації для широкого загалу, створення історико-туристичного центру «Спадщина» проводилось вивчення комплексу пам'яток Стайки 1: багатошарового селища та могильника козацької доби. Було досліджено близько 250 м² площі, обстежено прилеглі відслонення. Серед матеріалів, представлених починаючи з енеоліту, найцікавіші та найвиразніші відносяться до IX і, можливо, початку X ст. Означеним періодом датуються і вивчені житло, побутово-господарські об'єкти. Керамічний комплекс включає ліпний і ранньогончарним посуд, виявлено також побутовий та ремісничий і промисловий інвентар, прикраси тощо. Несподіваною виявилась фіксація скупчень мушель Unio, притаманних пам'яткам первісності. Досліджуваний пункт в часи Русі, найімовірніше, входив до інфраструктури розташованого вище по Дніпру літописного Святополча. В музеї с. Стайки опрацьовано унікальні речі з пам'ятки. Проведено розвідки в околицях (Готун, Квітницький, Петраускас 2007, с. 204—222; Петраускас, Готун, Квітницький 2007, с. 303—306; 2008, с. 26—36; Петраускас, Готун, Квітницький, Коваль 2007б, с. 306, 307).

Серед масштабних розкопок, здійснених на території давнього Чернігова, окремо варто згадати роботи Північної експедиції 2001—2002 рр. по дослідженню ділянки посаду над Стрижем. Вивчено репрезентативні об'єкти, отримано цікаву колекцію знахідок. Розкопано колодязі давньоруської та козацької доби з комплексом матеріалів та даними щодо давньої деревообробки і будівельної техніки (Готун, Дудко, Сорокін 2002, с. 62—70; Готун, Сорокін, Дудко 2002, с. 111—114; 2003, с. 87, 88). В контексті специфіки діяльності експедиції варто відзначити, що в ході цих розкопок розроблялись питання методики захисту пам'яток (Гаврилюк, Готун, Жаров, Цимбаленко 2003, с. 340—345) та роботи археологів у контексті вітчизняного цивільного права (Готун, Качуренко, Максимов, Моргаєнко 2005). Паралельно досліджувались інші ділянки міста (Казаків, Готун, Дудко 2001, с. 124; Жарова, Жаров, Готун 2003, с. 105, 106).

Незважаючи на увагу до Обухівщини ще з часів В.В. Хвойки і тривале фундаментальне вивчення околиць міста, пов'язане з іменем Н.М. Кравченко та експедицією Київського педінституту, територія райцентру залишалась майже необстеженою, а незначні рятівні розкопки 1990 р. (Серов, Левада, Максюк 1990/179) були винятком. Починаючи з 2005 р. на пам'ятці з матеріалами доби палеометалів, ранніх слов'ян, давньої Русі, монгольсько-литовського і козацького часів на площі близько 1000 м² та 850 м² проведені новобудовні дослідження Північною експедицією. Вивчені об'єкти

житлового, виробничого, побутово-господарського призначення, відрізки частокольних ровів, окремі поховання середньовічної доби і нового часу, зібрано колекцію уламків посуду, побутового інвентарю, деталей костюма і прикрас, елементів озброєння тощо. Дана ділянка ототожнюється з попередником Обухова — селищем Лукавицею, згадуваним джерелами з середини XV ст. (Квітницька, Квітницький, Готун 2006, с. 184—192; Квітницький, Квітницька 2006, с. 82—90; Квітницький, Квітницька, Готун 2009, с. 150—153). Згодом на пам'ятці працювала Постугнянська експедиція ІА НАНУ.

Експедицією також проведено обстеження території сільської ради с. Лісники Києво-Святошинського р-ну з нанесенням пам'яток на карту для включення в Генплан села (Готун, Козюба, Чекановський, Чміль 2006, с. 142—145), ведуться систематичні планомірні розвідки на території інших сільрад Ходосівського археологічного комплексу, в ході яких відкрито низку нових пунктів, незважаючи на високий ступінь обстеженості мікрорегіону.

В даній публікації згадувався окремий загін у складі Північної експедиції, керівник якого — А.В. Петраускас — наступного року очолив Житомирську експедицію. Варто вказати, що з часом співробітниками експедиції були створені самостійні підрозділи — Білгородська і Постугнянська експедиції.

Після робіт по вивченню давнього Білгорода, проведених І.П. Хрущовим, В.Б. Антоновичем, В.В. Хвойкою, Д.І. Бліфельдом, В.Д. Дяденком, Б.О. Рибаківим, систематичних розкопок Г.Г. Мезенцевої, С.А. Ліньової та науково-рятівних досліджень В.К. Козюби у 2006 р. роботи на пам'ятці розпочав В.Ю. Непом'ящих — спочатку у складі Північної експедиції та груп ДП НДЦ «ОАСУ», а згодом — і на чолі окремої експедиції. Здійснено рятувчі розкопки на посаді в ур. Помірки, де виявлено матеріали X—XI ст., на території окольного граду по вул. Калініна, звідки походили знахідки XIV—XVIII ст., на території посаду, де зафіксовано матеріали XII—XIII ст., XVI—XVIII ст. та вивчено об'єкти XVI—XVIII ст. і на території дитинця, де шар утримував уламки ліпного посуду трипільської культури періоду СІ і гончарного давньоруського, монгольсько-литовського та козацького часу, синхронний речовий матеріал; тут досліджено і відповідні об'єкти та рештки оборонних укріплень — городень, які датуються кінцем X — початком XI ст.

На багатошаровому поселенні доби палеометалів, ранньослов'янського та давньоруського часу і могильнику XVII—XVIII ст. в ур. Шанці біля с. Халеп'я Обухівського р-ну проведено незначні за площею дослідження Постугнянською експедицією ДП НДЦ ОАСУ (Квітницький, Лисенко 2009, с. 154—157). Означена експедиція та однойменна експедиція ІА НАНУ, очолювана М.В. Квітницьким, вивчала також давньо-

руські селища у складі багатошарових пам'яток в с. Германівка та с. Копачів на Обухівщині. У останньому випадку виявлено житлову споруду зі знахідками побутового характеру.

Багатошарове поселення доби палеометалів, ранніх слов'ян, Київської Русі та XVII—XVIII ст. і могильник нового часу на площі близько 700 м² вивчено Дмитровицьким загоном Історико-архітектурної експедиції за участі І.А. Готуна та М.В. Квітницького в ході досліджень в с. Великі Дмитровичі Обухівського р-ну. Отримані кераміка, прикраси, елементи спорядження вершника, побутовий інвентар дають уяву про особливості життя середньовічного населення. Тоді ж топографічно вище зафіксовано залишки укріпленої садиби XVII—XVIII ст. (Квітницький, Івакін, Готун 2005, с. 160—164). На ній експедицією ДП НДЦ ОАСУ за участі А.В. Петраускаса та М.В. Квітницького у 2009 р. проведено роботи на площі близько 2.000 м², де виявлено житлові, господарські та виробничі об'єкти, уламки посуду вказаного періоду, побутові речі, прикраси, нумізматичні знахідки.

Співробітниками відділу несли певне навантаження і на розкопках у Києві. У 1996 р. у складі Архітектурно-археологічної експедиції В.К. Козюба брав участь у вивченні церкви Богородиці Пирогощі на Подолі, у 1997—1999 рр. він та А.П. Томашевський — у дослідженні території Михайлівського Золотоверхого монастиря. У 1999 р. І.А. Готун працював у Старокиївській експедиції на розкопках по вул. Володимирській, 8; разом з А.П. Томашевським він також брав участь у роботах, що передували відновленню Успенського собору Києво-Печерської лаври. О.В. Комар у 2003—2009 рр. у складі Архітектурно-археологічної експедиції працював при розкопках по вул. В. Житомирська, 9, та при дослідженні Десятинної церкви, до чого у 2006 р. долучились А.П. Томашевський і С.В. Павленко. Подібні роботи також виконувались А.В. Петраускасом, М.В. Квітницьким, Р.С. Орловим та іншими співробітниками.

Працівниками відділу ведеться активна робота з експертизи проектів відведення земельних ділянок для будівельних, шляхових робіт, господарського освоєння тощо. Значну кількість обстежень здійснено А.В. Петраускасом, М.В. Квітницьким, у подібних заходах брали участь також А.П. Томашевський, І.А. Готун, В.Ю. Непом'ящих С.В. Павленко та ін.

Співробітниками відділу та колегами проводились дослідження і на інших пам'ятках.

Огляд діяльності експедицій відділу демонструє досить відчутні результати польової діяльності співробітників, незважаючи на економічні негаразди та проблеми зі збереженням об'єктів культурного надбання. Участь у вирішенні актуальних проблем сучасної археології, започаткування нової тематики, нових підходів, нових технологій дозволяє бути впевненим у їх подальшому поступальному розвитку.

- Абашина Н.С., Гороховський Є.Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III // Археологія. — 1975. — Вип. 18. — С. 61—71.
- Анжияк С.М. Археологічні дослідження давньоруського Вишгорода у 2000 році // Старожитності Вишгородщини. Збірка тез доповідей і повідомлень 8-ої наук.-практ. конф., присв. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 24—25 лютого 2001 р., м. Вишгород. — Вишгород, 2002. — С. 13—16.
- Археологическое изучение микрорайонов: итоги и перспективы (тез. докл. науч. конф.). — Воронеж, 1990.
- Археология Украинской ССР в трех томах — К., 1986. — Т. 3.
- Археологічна карта Київщини. Фастівський район / І.А. Готун, С.Д. Лисенко, О.В. Петраускас, Р.Г. Шипкін. — К., 2002.
- Археологія Української РСР у трьох томах. — К., 1975. — Т. III.
- Безусько Т.В. До питання про природні умови існування середньовічних поселень на Овруцькому кряжі (за палеологічними даними) // Наукові записки Києво-Могилянської академії. — Т. 18. — Спеціальний випуск. — Част. II. — К., 2000. — С. 291—294.
- Безусько Т.В., Мартинюк О. О., Попович С. Ю. Деякі аспекти визначення пилку *Rhododendron luteum* Sweet для цілей споро-пилкового аналізу // Наукові записки Києво-Могилянської академії. — Т. 18. — Серія Біологічні науки та екологія. — К., 2000. — С. 12—17.
- Беляєва С.О. Попередні підсумки розкопок Очакова у 1995 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Вип. 5. — К., 1996. — С. 40—42.
- Беляєва С.О. Археологічні дослідження Очакова // BORISTHENIKA-2004. М-лы международной науч. конф. к 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 60—66.
- Васюта О. Дослідження давньоруського могильника біля с. Мошонка на Чернігівщині // Некрополі Чернігівщини: Тези доп. наук. конф. — Чернігів, 2000. — С. 47—50.
- Васюта О.О. Дослідження археологічного комплексу біля с. Мошонка на Чернігівщині // Чернігівські старожитності: М-ли наук. конф. «Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі». — Чернігів, 2006. — С. 20—25.
- Веремейчик О., Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 105—108.
- Виногородська Л.І. Дослідження на території замку в м. Старокостянтинів Хмельницької області у 2001 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002а. — Вип. 11. — С. 18—24.
- Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження в м. Старокостянтинів Хмельницької області у 2001 р. // АБУ 2000—2001 рр.: Зб. наук. праць. — К., 2002б. — С. 86—91.
- Виногородська Л.І. Археологічні дослідження давньоруських шарів в м. Старокостянтинів у 2001—2003 рр. // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII—XIII ст. — Київ; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004а. — С. 48—59.
- Виногородська Л.І. Археологічні дослідження у смт. Брацлав Вінницької області у 2003 р. // АБУ 2002—2003 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2004б. — С. 91—95.
- Виногородська Л.І. Дослідження зброярні у Брацлаві Вінницької області // Відлуння віків. — К., 2004в. — С. 76—80.
- Виногородська Л.І. Археологічні дослідження замку в Брацлаві Вінницької області у 2003 році // Могилянські читання 2004. — К., 2005. — С. 143—152.
- Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження на території Домініканського монастиря в м. Старокостянтинів Хмельницької області // Могилянські читання 2005. Зб. наук. праць. — К., 2006а. — С. 80—89.
- Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької області в 2002—2005 рр. // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів. — Старокостянтинів, 2006б. — С. 11—26.
- Виногородська Л.І. Предмети озброєння та обладунків XIV—XV ст. з Побужжя // Держава і армія. Збройні сили України: історія та сучасність. Наук. збірка. — Львів, 2006в. — № 561. — С. 74—85.
- Виногородська Л.І. Археологічні дослідження у м. Вінниця в 2005 р. // АДУ 2005—2007 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — К., 2007. — С. 8—14.
- Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці // Бар. Барська земля — кризь призм століть. — Бар, 2008а. — С. 434—439.
- Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження Барської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2008б. — Вип. 17. — С. 35—41.
- Виногородська Л.І. Археологічні дослідження в літописному Кобуді // Болохівщина: осягнення історії. Частина перша. — Хмельницький, 2009а. — С. 10—16, 174—176.
- Виногородська Л.І. Археологічні дослідження поблизу Спаської церкви у Полтаві // АЛІУ. — Полтава, 2009б. — № 1. — С. 32—34.
- Виногородська Л.І., Орлов Р.С. Археологічні дослідження у м. Полтава в 2004 р. // АДУ 2003—2004 рр.: Зб. наук. праць. Вип. 7. — Запоріжжя, 2005. — С. 83—85.
- Гаврилюк Н.О. Від редакції // АБУ 2002—2003 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2004. — С. 5, 6.
- Гаврилюк Н.О., Готун І.А., Жаров Г.В. Цимбаленко І.М. Нищення пам'яток археології Чернігівщини та деякі міркування щодо їх захисту // АБУ 2001—2002 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 5. — К., 2003. — С. 340—345.
- Гладилин В.Н., Станко В.Н. Мезолитическое местонахождение у с. Таценки на Киевщине // АИУ в 1967 г. — Вып. II — К, 1968. — С. 99—102.
- Голубева Л.А. «Квартал металлургов» в Вышгороде // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 25—33.
- Горішній П.А., Кучера М.П. Археологічні дослідження в Чигирині й Суботові // Старожитності Русі-України. Зб. наук. праць. — К., 1994 — С. 234—237.
- Готун І., Моця О. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) // КС. — 1993. — № 5. — С. 77—80.
- Готун І.А. Давньоруське житло з Великої Снітинки-4 // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1997. — № 1. — С. 85, 86.
- Готун І.А. Давньоруський гончарний горн з Малополовецького // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. — Наук.-інф. бюлетень «Прес-музей». — № 10—11 за 1998 р. — Фастів, 2001. — С. 155—161.
- Готун І.А. Поселення на річці Борцагівка // Про землю і про людей святошинських: Колективне дослідження. — К., 2008. — С. 30—34.

- Готун І.А., Дудко О.С., Сорокін С.О. Культ води в слов'янських віруваннях і деякі міркування щодо колодязів на середньовічних пам'ятках // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. М-ли наук. конф. — Чернігів, 2002. — С. 62—70.
- Готун І.А., Качуренко В.Ю., Максимов В.В., Моргаченко К.О. Новобудовні археологічні експедиції в контексті господарського судового процесу. Методичний посібник. — К., 2005.
- Готун І.А., Квітницький М.В., Коваль О.А., Петраускас А.В. Дослідження ремісничого осередку на посаді давньоруського Вишгорода // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доп. і повідомл. 13—ї наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого», 24—25 травня 2007 р., м. Вишгород. — Вишгород, 2008. — С. 31—42.
- Готун І.А., Квітницький М.В., Коваль О.А., Петраускас А.В. Продовження робіт на давньоруському гончарному осередку у Вишгороді // Сугдейский сборник. — Вып. III. — Киев; Судак, 2008б. — С. 519—523.
- Готун І.А., Квітницький М.В., Петраускас А.В. Культурна спадщина с. Стайки: історія та перспективи пізнання // На пошану професору, члену-кореспонденту НАН України В.Д. Барану / Зб. наук. праць НДІ українознавства. — Т. XV. — К., 2007. — С. 204—222.
- Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В. Експериментальна модель гончарного горну типу Малополовецького // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Київ; Фастів, 2005. — С. 334—341.
- Готун І.А., Козюба В.К., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Археологічні пам'ятки с. Лісники Києво-Святошинського р-ну // АДУ 2004—2005 рр.: Зб. наук. праць. — Вып. 8. — К., 2006. — С. 142—145.
- Готун І.А., Лисенко С.Д., Семенюк Н.В. Розкопки багатопарового поселення Велика Снітинка-IV в 1996 році // АДУ 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 28, 29.
- Готун І.А., Панченко М.В., Петраускас А.В., Шишкін Р.Г. Археологічні пам'ятки Середнього Поросся (за результатами обстеження Рокитнянського району) // Білоцерківський державний краєзнавчий музей. Наук. записки. — Вып. 1. — Біла Церква, 1995. — С. 3—17.
- Готун І.А., Панченко М.В., Петраускас А.В., Шишкін Р.Г. Дослідження в Рокитнянському районі // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С.38—40.
- Готун І.А., Петраускас А.В. Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині // УГ. За рік 1995. — Опішне, 1996. — Кн. 3. — С. 73—82.
- Готун І.А., Петраускас А.В. Житло та виробничий комплекс з давньоруських поселень на Фастівщині // Фастівський державний краєзнавчий музей. Бюлетень «Прес-музей». — № 2. — Фастів, 1994. — С. 19—21.
- Готун І.А., Петраускас А.В. Рятувальні роботи на багатопаровому поселенні В. Снітинка-4 // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 51, 52, 156.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Квітницький М.В., Коваль О.А. Своїрідні давньоруські пам'ятки Київського Придніпров'я // Археологія. — 2009. — № 2. — С. 54—60.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Шевцова Л.В. Другий сезон охоронних досліджень поселення Софійська Борщагівка // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С. 36—38.
- Готун І.А., Семенюк Н.В. Новий етап вивчення давньоруського селища Автуничі // АВУ 1999—2000 рр.: Зб. наук. праць. — К., 2001. — С. 98—100.
- Готун І.А., Сорокін С.О., Дудко О.С. Роботи Північної експедиції 2001 р. // АВУ 2000—2001 рр.: Зб. наук. праць. — К., 2002. — С. 111—114.
- Готун І.А., Сорокін С.О., Дудко О.С. Дослідження Північної експедиції 2002 р. // АВУ 2001—2002 рр.: Зб. наук. праць. — Вып. 5 — К., 2003. — С. 87, 88.
- Довженко О.О., Готун І.А., Петраускас А.В. Охоронні реставраційно-відновлювальні роботи на Вишгородському давньоруському гончарному осередку // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской международной конференции. — Ч. III—IV. — К., 2006. — С.105—112.
- Довженко В.І. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода в 1934—37 рр. // Археологія. — 1950. — Т. 3. — С. 64—92.
- Довженко В.Й. Древній Вишгород // ВАН. — 1949. — № 3. — С. 40—48.
- Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 14—28.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта) / М.П. Кучера, О.В. Сухобоков, С.А. Беляева и др. — К., 1984.
- Жарова Т.М., Жаров Г.В., Готун І.А. Розкопки на передгородді давнього Чернігова // АВУ 2001—2002 рр.: Зб. наук. праць. — Вып. 5 — К., 2003. — С. 105, 106.
- Залізняк Л.Л. Мезолітичні пам'ятки типу Тапенки-Кудлаївка // Археологія. — 1976. — Вып. 20. — С. 60—65.
- Звіздецький Б.А. Кургани с каменними обкладками на Овручском кряже // Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов — М., 2002. — С. 35—37.
- Звіздецький Б.А. Новые данные о курганах с каменными обкладками на севере Житомирщины // Русь в IX—XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2005. — С. 281—286.
- Звіздецький Б.А. Отчет о работах в Малине в 1987 г. // НА ІА НАН України. — 1987/146.
- Звіздецький Б.А. Отчет о работе Гульської древнерусской экспедиции в 1990 г. // НА ІА НАН України. — 1990/258.
- Звіздецький Б.А. Отчет о работе Новоград-Вольнского отряда Днепровской древнерусской экспедиции за 1988 г. // НА ІА НАН України. — 1988/16.
- Звіздецький Б.А., Воронцов Д.О. Отчет о разведках в Березновском р-не Ровенской обл., проведенных осенью 1987 г. // НА ІА НАН України. — 1987/14в.
- Звіздецький Б.А. Звіт про роботу Житомирської археологічної експедиції ІА НАНУ у 1992 р. // НА ІА НАН України. — 1992/11.
- Звіздецький Б.А. Звіт про археологічні дослідження у м. Коростені за 1994 р. // НА ІА НАН України. — 1994/107.
- Звіздецький Б.А. Малинське городище древлян // Старожитності Русі-України: Зб. наук. праць. — К., 1994. — С. 119—125.
- Звіздецький Б.А. Звіт про наукову інвентаризацію нерухомих пам'яток історії та культури в радіоактивно-забрудненому Народницькому р-ні Житомирської обл. в 1995 р. // НА ІА НАН України. — 1995/11.
- Звіздецький Б.А. Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно-забруднених районах Житомирського Полісся в 1996 р.» // НА ІА НАН України. — 1996/3.
- Звіздецький Б.А. Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно-забруднених районах Житомирського Полісся» // НА ІА НАН України. — 1997/61.

- Звіздецький Б.А.* Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — К.; Львів, 1997. — С. 229—234.
- Звіздецький Б.А.* Звіт про науково-дослідну роботу «Наукова інвентаризація нерухомих пам'яток історії та культури в радіаційно забруднених районах Житомирського Полісся» // НА ІА НАН України. — 1998/108.
- Звіздецький Б.А.* Звіт про роботу Житомирської експедиції у 1999 р. // НА ІА НАН України. — 1999/102.
- Звіздецький Б.А.* Про деякі підсумки і перспективи вивчення археологічних пам'яток Овруччини // Матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вип. 2. Овруччина. — Львів. — 1999. — С. 365—371.
- Звіздецький Б.А.* Звіт про археологічні дослідження у м. Коростені за 2001 р. // НА ІА НАН України. — 2001/179.
- Звіздецький Б.А.* Давньоруські кургани на північній околиці м. Коростеня // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи: М-ли міжнародного арх. семінару. — Чернігів, 2003. — С. 32—37.
- Звіздецький Б.А.* Звіт про дослідження літописного Іскоростеня за 2003—2004 рр. // НА ІА НАН України. — 2003—2004/208.
- Звіздецький Б.А.* Звіт про археологічні дослідження м. Коростеня у 2005 р. // НА ІА НАН України. — 2005/17.
- Звіздецький Б.А.* Городища IX—XIII ст. на території літописних древлян. — К., 2008а.
- Звіздецький Б.А.* Південне городище літописного Возвягль. Дослідження 1988—1998 рр. // Літописний Возвягль: дослідження 1988—2008 рр. — К., 2008б. — С. 7—44.
- Звіздецький Б.А.* Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області): Коростенський, Овруцький та Народницький райони. — Коростень, 2008в.
- Звіздецький Б.А., Моця О.П.* Вивчення «української» частини середньовічного торгового шляху Київ—Регенсбург у 1998 р. // АБУ 1997—1998 рр.: Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 77.
- Звіздецький Б.А., Польгуй В.І.* Історична топографія стародавнього Іскоростеня (за матеріалами розвідки 1994 р.) // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 111—119.
- Звіздецький Б.А., Польгуй В.І.* Стародавній Іскоростень за матеріалами розвідки 1994 р. // М-ли та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 112—115.
- Зоценко В.Н.* Раскопки в древнерусском Вышгороде // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 250.
- Ильинский В.Е., Козловский А.А.* Золотоордынское поселение на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Вип. IV. — Запорожье, 1993. — С. 250—263.
- Іванченко Л.* Особливості оборонних споруд західного Поросся (комплекс пам'яток біля с. Буки Сквирського району Київської області) // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Зб. наук. праць. — К., 2006. — С. 73—80.
- Іванченко Л.І.* Городище в с. Буки — форпост давньоруського кордону західного Поросся // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. Зб. наук. праць. — К., 2004. — С. 111—117.
- Іванченко Л.І., Покас П.М.* Комплекс пам'яток XI—XIII ст. біля с. Буки в Пороссі // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ. конф. Одеса, жовтень 1989 р. — К., 1989. — С. 86, 87.
- Казаков А.Л., Готун І.А., Дудко О.С.* Підсумки рятувних робіт на Чернігівському Подолі // АБУ 1999—2000 рр.: Зб. наук. праць. — К., 2001. — С. 124.
- Квітницька А.М., Квітницький М.В., Готун І.А.* Пам'яткоохоронні дослідження в межах історичної частини м. Обухова // АДУ 2004—2005 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 184—192.
- Квітницький М.В., Готун І.А., Коваль О.А., Петраускас А.В.* Охоронні дослідження багатоповислового поселення на території с. Таценки Обухівської міськради // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 133—138.
- Квітницький М.В., Готун І.А., Лисенко С.Д., Сторожук О.О.* Дослідження комплексної пам'ятки археології «Таценки-7» // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 139—141.
- Квітницький М.В., Готун І.А., Петраускас А.В., Коваль О.А., Непомящих В.Ю., Сухонос А.М.* Вивчення дитинця літописного Василева у 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 142—149.
- Квітницький М.В., Івакін Г.Ю., Готун І.А.* Нова пам'ятка в с. Великі Дмитровичі на Київщині // АДУ 2003—2004 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 7. — Київ; Запоріжжя, 2005. — С. 160—164.
- Квітницький М.В., Квітницька А.М.* Попередні результати археологічних досліджень історичної частини м. Обухова // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Зб. наук. праць. — К., 2006. — С. 81—90.
- Квітницький М.В., Квітницька А.М., Готун І.А.* Пам'яткоохоронні дослідження селища Лукавиця (Обухів малий) в м. Обухові Київської області в 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 150—153.
- Квітницький М.В., Лисенко С.Д.* Розкопки комплексної пам'ятки археології в ур. Шанці в с. Халеп'я Обухівського району // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 154—157.
- Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю.* Археологічні дослідження Батурина в 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 194—197.
- Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю.* Дослідження 2006 р. в Батурині // АДУ 2004—2005 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Київ; Запоріжжя, 2007, с. 206—209.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М.* Дослідження в Шестовиці в 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 197, 198.
- Коваленко В.П., Моця О.П., Ситий Ю.М.* Дослідження в Шестовиці у 2007 р. // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2008. — С. 163, 164.
- Козак А.Д.* Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005. — Приложение 4. — С. 226—239.
- Козак О.Д.* Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археологія. — 2000. — № 1. — С. 67—81.
- Козловський А.О.* Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1990.
- Козловський А.О.* Населення Південного Подніпров'я і формування запорізького козацтва // Історія Русі-

- України (Історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 298—304.
- Козловський А.О.* Полив'яна кераміка з давньоруських пам'яток Південного Подніпров'я // Старожитності Русі-України: Зб. наук. праць. — К., 1994. — С. 141—146.
- Козловський А.О., Львівський В.С.* Козацькі старожитності Пониззя Дніпра // Археологія. — 1991. — № 4. — С. 42—58.
- Козюба В., Орлов Р., Чебановський А.* Пізньосередньовічні матеріали з досліджень Вишгорода 2002 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 47—48.
- Козюба В.К.* Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних і археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41.
- Козюба В.К.* Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.) // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 28—46.
- Кравченко Н.М., Шишкін Р.Г., Готун І.А., Максимов В.В., Лисенко С.Д.* Розкопки біля села Малополовецького // АДУ 1993 р. — К., 1997. — С. 72, 73.
- Кучера М.П.* Змієві вали Среднего Поднепров'я. — К., 1987.
- Кучера М.П.* «Траянові» вали Середнього Подністров'я // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 43—55.
- Кучера М.П.* Довгі вали // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів, 1997. — С. 221—228.
- Кучера М.П.* Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999.
- Кучера М.П., Звиздецький Б.А., Іванченко Л.И., Витрик И.С.* Отчет о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г. // НА ІА НАН України. — 1988/156.
- Кучера М.П., Пеняк П.С.* Дослідження Траянових валів у Середньому Подністров'ї // АДУ у 1990 р. Препринт. — К., 1991. — С. 37, 38.
- Лагунова О.С.* Гончарний горн і круг та інші знаряддя для виготовлення гончарних виробів у Вишгороді // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доп. і повідомл. 11-ої наук.-практ. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 3 березня 2004 р., м. Вишгород. — Вишгород, 2004. — С. 39—41.
- Літописний Возв'язьль: дослідження 1988—2008 рр.* — К., 2008.
- Лисенко С.Д., Лисенко С.С., Литвинова Л.В., Панковський В.Б.* Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2006 г. // АДУ 2005—2007 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 271—276.
- Малеєв Ю.Н.* Результаты работ экспедиции Киевского Государственного университета // АО 1972 г. — М., 1973. — С. 306, 307.
- Малеєв Ю.Н.* Отчет об археологических исследованиях на городище летописного Васильева // НА ІА НАН України. — 1978/103.
- Малеєв Ю.Н.* Исследования на городище летописного Васильева // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 362, 363.
- Малеєв Ю.М.* Оборонні споруди давньоруського міста Васильєва // ВАН УРСР. — 1982. — № 5. — С. 37—42.
- Малеєв Ю.Н.* Отчет о раскопках на городище летописного Васильева в 1983 г. // НА ІА НАН України. — 1983/143.
- Малеєв Ю.Н.* Основные этапы развития летописного Васильева // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конф., посв. 1500-летию города Киева). — К., 1984а. — С. 76—78.
- Малеєв Ю.М.* Охоронні розкопки м. Васильєва (до 1000-річчя пам'ятки) // Археологія. — 1984б. — Вип. 48. — С. 106, 107.
- Малеєв Ю.Н.* Исследования детинца летописного Васильева // АО 1983 г. — М., 1985а. — С. 310.
- Малеєв Ю.Н.* Оборонительные сооружения летописного города Васильева // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985 г.). — К., 1985б. — С. 84, 85.
- Малеєв Ю.Н.* Летописный Васильев и его роль в защите древнерусской столицы // Труды V Международного конгресса славянской археологии. — Т. III. — Вып. 26. — М., 1987. — С. 5—11.
- Малеєв Ю.Н.* Применение сырцової кладки в древнерусском военном зодчестве // Тезисы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.). — Чернигов, 1990. — С. 51—53.
- Малеєв Ю.* Завдання збереження пам'яток літописного Васильєва // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. М-ли наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Білоцерківського держ. краєзнавчого музею. — Біла Церква, 1994. — С. 13—15.
- Монтаг П.В., Філюк О.В.* Досвід реконструкції технологічної схеми металургійного виробництва // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Зб. наук.-метод. праць. — Вип. 4. — К., 1993. — С. 39, 40.
- Моця А.П.* Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников). — К., 1987.
- Моця А.П.* Археологический комплекс VIII—XIII вв. около с. Журавное на Сумщине // Тез. докл. и сообщ. Первой Сумской обл. науч. ист.-краевед. конф. — Сумы, 1990а. — С. 24, 25.
- Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель. — К., 1990б.
- Моця А.П.* Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа / МАП. — М., 1995. — Вып. 2. — С. 136—141.
- Моця А.П.* Булгар—Київ—Регенсбург: одна из нитей Великого Шелкового пути в средние века // Древний мир. — 2001. — № 2.
- Моця А.П.* Средневековый путь Булгар—Київ—Регенсбург // Евразия. Этнокультурное взаимодействие и исторические судьбы. — М., 2004.
- Моця А.П., Коваленко В.П., Сытый Ю.Н.* Археологические исследования Шестовицкогo комплекса в 1998—2002 гг. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—X ст. — Чернігів, 2003.
- Моця А.П., Петрашенко В.А.* Работы Днепровской древнерусской экспедиции // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 313, 314.
- Моця А.П., Халиков А.Х.* Булгар—Київ. Пути — связи — судьбы. — К., 1997.
- Моця О., Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю.* Археологічні дослідження Батурина в 2003—2004 рр. // АДУ 2003—2004 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 7. — Запоріжжя, 2005а. — С. 234—237.
- Моця О., Коваленко В., Осадчий Є., Ситий Ю.* Нова камерна гробниця з Шестовиці // АДУ 2003—2004 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 7. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 295—297.
- Моця О.П.* Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993.
- Моця О.П., Готун І.А., Петраускас А.В., Осадчий Р.М., Філюк О.В.* До вивчення старожитностей Софіївської Борщагівки // АБУ 1997—1998 рр.: Зб. наук. праць. — К., 1998. — С. 36, 37.

- Моця О.П., Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Батури́н — неізнаний город Южно́ї Руси // Славянський мир Полесся в древности и средневековье. — Гомель, 2004.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Археологічні дослідження Батурина в 1995—1997 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1999. — Вип. 8.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Батури́н: історико-топографічна структура та етапи розвитку // Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів в Південно-Східній Європі. — К., 1997а.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Городище І. Мазепи на Гончарівці // Література та культура Полісся. — Ніжин. — 1997б. — Вип. 8.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Дослідження в Шестовиці в 2003—2004 рр. // АДУ 2003—2004 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 7. — Запоріжжя, 2005б. — С. 233, 234.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Садиба І. Мазепи на Гончарівці в Батурині // Люди, суспільство, сучасність. — Чернігів, 1996.
- Моця О.П., Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині // Батуринська старовина. — К., 2008.
- Моця О.П., Козюба В.К., Шевцова Л.В. Дослідження багатопарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 99—101.
- Моця О.П., Халіков А.Х. Нові дослідження шляху із Булгара в Київ (попереднє повідомлення) // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 143—149.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. // АДУ 2004—2005 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Київ; Запоріжжя, 2006б. — С. 293—295.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Археологічні дослідження на території Чернігова у 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 299, 300.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в Чернігові в 2003 р. // АБУ 2002—2003 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2004. — С. 233.
- Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в місті Чернігові у 2004 р. // АДУ 2004—2005 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Київ; Запоріжжя, 2006а. — С. 32, 33.
- Научная конференция «Путь из Булгара в Киев» (25—27 февраля 1991 г.). Сб. тезисов. — Казань, 1991.
- Нужний Д.Ю. Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — 1998. — Вип. 2. — С. 78—88.
- Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 37—56.
- Орлов Р.С. Отчет о работах в г. Василькове // НА ІА НАН України. — 1984/48.
- Орлов Р.С. Разведка в Поросье // АО 1986 г. — М, 1988. — С. 321, 322.
- Орлов Р.С. Польові археологічні дослідження Вишгороду у 1990—1993 роках // Населення Прутсько-Дністровського межириччя та суміжних територій в другій половині I — на початку II тис. н. е. — Чернівці, 1994а. — С. 53, 54.
- Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI—XII ст. // Старожитності Русі-України: Зб. наук. праць. — К., 1994б. — С. 165—173.
- Орлов Р.С. Культурно-історичний потенціал Вишгородської археологічної спадщини // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез. доп. і повідомл. 12-ої наук.-практ. конф., присвяч. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв, 16—18 трав. 2005 р., м. Вишгород. — Вишгород, 2005. — С. 105—128.
- Орлов Р.С., Булкін В.О. Роботи Правобережної давньоруської експедиції // АДУ у 1990 р. Препринт. — К., 1991. — С. 4, 5.
- Орлов Р.С., Козюба В.К. Нова знахідка пряслиця з графіті з Вишгорода // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 35—39.
- Орлов Р.С., Стародуб О.В. Археологічні дослідження у м. Василькові Київської області у 1994 р. // НА ІА НАН України. — 1994/133.
- Орлов Р., Козюба В. Дослідження храму св. Бориса і Гліба у Вишгороді в 1996 р. // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. — К., 1996. — С. 43, 44.
- Орлов Р.С., Стародуб О.В. Дослідження пізньосередньовічного Василькова на Київщині у 1994—1995 рр. // АДУ 1994—1996 років. — К., 2000. — С. 120, 121.
- Осадчий Р. Філюк О. Поселення великокняжої доби XI—XIII ст. біля с. Софіївська Борщагівка на Київщині // Vita antiqua. — 1999. — № 1. — С. 95—98.
- Павленко С.В. Исследование производственных комплексов овручской средневековой индустрии пиррофиллитового сланца в 2002 году // Наукові записки з української історії. Збірник наук. статей, присвячений пам'яті В.В. Седова. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 194—208.
- Павленко С.В. Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пиррофиллитового сланца (на примере поселения Прибытки-1) // Сельская Русь в IX—XVI веках / Отв. ред. Н.А. Макаров, С.З. Чернов; сост. И.Н. Кузина. — М., 2008. — С. 241—252.
- Павленко С.В., Томашевський А.П., Борисов А.В., Переверзев С.В. Археологічні дослідження в Овруцькому та Лугинському районах Житомирської області у 2009 році // АДУ 2009 (в друці).
- Пашкевич Г.О., Томашевський А.П. Палеоботанічний комплекс давньоруської Овруцької волості // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 59—73.
- Пекарская Л.В., Зоценко В.Н. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979—1981 гг. // Археологические исследования Киева 1979—1983 гг. — К., 1985. — С. 125—136.
- Петраускас А., Готун І., Квітницький М. Стайки 1 — поселення літописних полян // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 26—36.
- Петраускас А.В., Готун І.А., Квітницький М.В. Охоронні дослідження біля с. Стайки // АДУ 2005—2007 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — Київ; Запоріжжя, 2007. — С. 303—306.
- Петраускас А.В., Готун І.А., Квітницький М.В., Коваль О.А. Продовження вивчення давньоруського гончарного пункту у Вишгороді // АДУ 2005—2007 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — Київ; Запоріжжя, 2007а. — С. 307—310.
- Петраускас А.В., Готун І.А., Квітницький М.В., Коваль О.А. Розвідкові роботи в околицях с. Стайки // АДУ 2005—2007 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 9. — Київ; Запоріжжя, 2007б. — С. 306, 307.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005б.
- Петрашенко В.О. Волинцевська культура на Правобережному Подніпр'ї (за матеріалами Ходосівсь-

- кого поселення) // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 32—43.
- Петрашенко В.О.* Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 66—77.
- Петрашенко В.О.* Давньоруський комплекс пам'яток поблизу с. Бучак (до проблеми соціально-економічної типології давньоруських поселень) // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005а. — Вип. 16. — С. 23—31.
- Петрашенко В.О.* Про один керамічний комплекс VIII—IX ст. з Середнього Подніпров'я // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів, 1997. — С. 154—160.
- Петрашенко В.О., Виногородська Л.І., Козюба В.К.* Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р. // АБУ 1999—2000 рр.: Зб. наук. праць. — К., 2001. — С. 189—193.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. — К., 1993.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Давньоруське поселення поблизу с. Бучак // Археологія. — 2005а. — № 2. — С. 55—69.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Дослідження Канівської експедиції у 2004 р. // АДУ 2003—2004 рр.: Зб. наук. праць. Вип. 7. — Запоріжжя, 2005б. — С. 249—251.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Нові дані про давньоруську писемність // Археологія. — 2008. — № 4. — С. 90—95.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Південноруське село IX—XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури): Навч.-метод. посібник / Під ред. О.П. Моці, В.П. Коваленка, В.О. Петрашенко.* — К., 1997.
- Покас П., Колосов Ю.* Дослідження давньоруського могильника біля с. Старі Безрадічі в 1992—1993 роках // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. М-ли наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Білоцерківського держ. краєзнавчого музею. — Біла Церква, 1994. — С. 41—43.
- Покас П.М., Осадчий Р.М.* Звіт про охоронно-рятувальні дослідження біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського р-ну Київської обл. // НА ІА НАН України. — 1995/21.
- Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі.* — Чернігів, 1992.
- Раппопорт П.А.* Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. / МИА. — № 52. — М.; Л., 1956.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С.О. Біляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін.* — К., 2003.
- Серов О.В.* Древнерусские селища с. Дорогинка // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 410, 411.
- Серов О.В., Левада М.Е., Максюк К.К.* Археологические исследования на Киевщине экспедицией Киевского областного управления культуры в 1990 г. // НА ІА НАН України. — 1990/179.
- Серов О.В., Філюк О.В.* Охоронні розкопки біля селища Колонщина Макарівського р-ну Київської області // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. Тези доп. та пов. на наук.-практ. семінарі. — Вінниця, 1990. — С. 73, 74.
- Смиленко А.Т., Козловский А.А.* Отчет Днепро-Дунайской экспедиции 1985 г. // НА ІА НАН України. — 1985/28.
- Смиленко А.Т., Козловский А.А.* Отчет Днепро-Дунайской экспедиции 1989 г. // НА ІА НАН України. — 1989/4.
- Смиленко А.Т., Козловский А.А.* Поселения у сел Шабо и Богатое Одесской области // Днестро-Дунайское междуречье в I—нач. II тыс. н. э.: Сб. науч. трудов. — К., 1987. — С. 98—121.
- Смиленко А.Т., Козловский А.А.* Средневековые поселения на нижнем Дунае // АО 1985 года. — М., 1987. — С. 414, 415.
- Смиленко А.Т., Козловский А.А., Магомедов Б.В.* Отчет Днепро-Дунайской экспедиции 1986 г. // НА ІА НАН України. — 1986/9.
- Смиленко А.Т., Козловский А.О.* Элементы і комплексы салтово-маяцької культури на поселеннях IX—XI ст. в районі придунайських озер // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Респ. конф. (Одеса, жовтень 1989 р.). — К., 1989. — С. 210, 211.
- Стародуб О.В.* Дослідження Білоцерківської рятувальної археологічної експедиції // АБУ 1999—2000 рр. Зб. наук. праць. — К., 2001. — С. 51—53.
- Строкова Л., Калюк О.* Новий ремісничий осередок у стародавньому Вишгороді // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. М-ли наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Білоцерківського держ. краєзнавчого музею. — Біла Церква, 1994. — С. 46, 47.
- Сухобоков О.В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Сухобоков О.В.* Отчет о работах Лвобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // НА ІА НАН України. — 186/31.
- Сухобоков О.В.* Охоронні і рятівні роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. — Вінниця, 1990 — С. 78—80.
- Сухобоков О.В.* Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури) // Археологія. — 2004. — № 4 — С. 71—85.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Землеробські знаряддя з розкопок археологічного комплексу біля с. Ніцаха Сумської обл. // АБУ 2002—2003 рр.: Зб. наук. праць. — Вип. 6. — К., 2004. — С. 383—388.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.О.* Землеробські знаряддя з городища Битиця I // АЛІЛУ. — 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-I // Наук. зап. з укр. історії: Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 79—88.
- Сухобоков О.В., Комар О.В., Белінська Л.І.* Нові розкопки городища «Монастирище» у м. Ромни // АБУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 152, 153.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Нові дослідження Битицького городища // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп. XX Респ. конф. (Одеса, жовтень 1989 р.). — К., 1989. — С. 221, 222.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белінська Л.І.* Отчет о полевых исследованиях 1989 г. // НА ІА НАН України. — 189/38.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белінська Л.І., Милованова Н.А.* Отчёт о стационарных полевых исследованиях раннеславянского городища вольницевской культуры у с. Битица и роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Ницаха Сумской обл. в 1988 г. // НА ІА НАН України. — 188/32.

- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Белинская Л.И., Пархоменко О.В., Покас П.М. и др.* Отчет о полевых исследованиях 1987 г. // НА ІА НАН України. — № 187/13.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П., Приймак В.В.* Отчет об исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции в 1985 г. // НА ІА НАН України. — 185/18.
- Толочко П.П.* Киевская земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. — М., 1975. — С. 5—56.
- Толочко П.П.* Исследования древнерусского Вышгорода // АО 1979 г. — М., 1980а. — С. 345, 346.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980б.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
- Толочко П.П.* Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси: М-лы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов, 26—28 сент. 1988 г. — К., 1990. — С. 3—6.
- Томашевский А.П.* Отчет о разведках в Радомышльском районе на трассе будущего газопровода Мигалки-Радомышль // НА ІА НАН України. — 1991/183.
- Томашевский А.П.* Отчёт о разведках на территории на Житомирской обл. в 1988 г. // НА ІА НАН України. — 1988/113.
- Томашевский А.П., Гавритухин И. О.* Славянское поселение Тетеревка I. Препринт. — К., 1992.
- Томашевський А.П.* Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 46—59.
- Томашевський А.П.* Дослідження та використання слов'яно-руських пам'яток радіоактивно забрудненої зони // М-ли наук.-практ. конф. з питань виявлення, збереження та охорони історико-культурної спадщини населення, що потерпіло від аварії на Чорнобильській АЕС (Рівне, 15 травня 1992 року). — Львів, 1996. — С. 47—49.
- Томашевський А.П.* Овруцький кряж: комплексного вивчення та збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) // Археологія. — 1998а. — № 2. — С. 151—155.
- Томашевський А.П.* Попередні підсумки Овруцької археологічної експедиції у 1996—1997 роках на території Овруцького району Житомирської області // АБУ 1997—1998 рр. Зб. наук. праць. — К., 1998б. — С. 45—48.
- Томашевський А.П.* Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. Зб. наук. праць. — К., 2004. — С. 264—278.
- Томашевський А.П.* Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти // Наукові записки з української історії. Зб. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 466—489.
- Томашевський А.П., Павленко С.В.* Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 році // АБУ: Зб. наук. праць. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 279—281.
- Томашевський А.П., Павленко С.В.* Археологічні дослідження Овруцької волості у північних районах Житомирської області у 2008 році // АДУ 2008 (в друці).
- Томашевський А.П., Павленко С.В.* Городець. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Городець Овруцького району Житомирської області // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Зб. наук. праць. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 156—196.
- Томашевський А.П., Павленко С.В.* Попередні результати археологічних досліджень в Овруцькому та Коростенському р-нах Житомирської обл. у 2006 р. // АДУ 2005—2007 рр. Зб. наук. праць. — К.; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 382—386.
- Філюк О.В.* Спеціалізований виробничий центр X—XI ст. біля с. Колонщина на Київщині // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы (М-лы 3 Международной арх. конф. студентов и молодых ученых. Одесса февраль 1995). — Одесса, 1995. — С. 77, 78.
- Чабай В.П., Евтушенко А.И., Степанчук В.Н.* Исследование Вышгородского посада // АДУ у 1990 р. Препринт. — К., 1991. — С. 27, 28.
- Beljaeva S., Dergaciovă L.* Descoperiri monetare provenite din săpăturile arheologice de la Ocăkov și Cetatea Albă — Belgorod-Dnestrovski (1990—2005) // Al X-lea simpozion de Numismatică. — Chișinău. — 2009. — P. 21—2.
- Ersoy B., Bilyayeva S.* Özi kalesi (Ukrayna-Ochakiv) arkeolojik çalışmaları // Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi. Bildirileri 4—7 Kasım 1997, Ankara. Atatürk kültür merkezi Başkanlığı. — Ankara. — 1999. — P. 263—268, ill. 441—446.
- Finkel C., Bilyayeva S. and Ostapchuk V.* Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine, 2008 // Anatolian archaeology. — Volume 14. — London, 2008. — P. 8—10.
- Finkel K., Ostapchuk V.* Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Sea fortress of Ozi // An Annual on the Visual Culture of the Islamic World — Muqarnas. — Volume 22. — Leiden, Brill, 2005. — P. 150—188.
- Ostapchuk V., Bilyayeva S.* The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and Archaeological Project //: The Frontiers of the Ottoman World, Part I., Proceedings of the British Academy. 156. Oxford University Press, Published in the United States by Oxford University Press Inc. — New York. — 2009. — P. 137—170.
- Paszowski M., Tomaszewski A. P., Woloszyn M.* Pochodzenie przęslika z Pelnatycz w świetle analiz geologicznych // Rocznik Przemyski. — 2001. — T. XXXVII. — Z. 1 — S. 61—64.

Укладено та опрацьовано
(за матеріалами, наданими
співробітниками відділу)

І. А. Готуном